

**Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича**

**Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи
Кафедра педагогіки і психології дошкільної та спеціальної освіти**

**ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ В ДІТЕЙ
СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ НА ЗАНЯТТЯХ
ОЗНАЙОМЛЕННЯ З ПРИРОДНИМ ДОВКІЛЛЯМ**

**Дипломна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)**

Виконала:
студентка 6 курсу, групи 608
спеціальності 012 «Дошкільна освіта»
Вольнова І.Д.
Керівник: доктор педагогічних наук,
проф. **Олійник М. І.**

До захисту допущено:
Протокол засідання кафедри № _____
від «___» _____ 2023 р.
зав. кафедри _____ проф. Олійник М. І.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ НА ЗАНЯТТЯХ З ОЗНАЙОМЛЕННЯ З ПРИРОДНИМ ДОВКІЛЛЯМ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ.....	8
1.1. Сутність та зміст моральної культури особистості дитини.....	8
1.2. Вікові та психолого-педагогічні особливості морального розвитку дітей старшого дошкільного віку	15
1.3. Змістова структура моральної культури старших дошкільників	20
1.4. Педагогічний потенціал занять з ознайомлення із природним довкіллям у моральному вихованні дошкільників.....	32
Висновки до розділу 1.....	35
РОЗДІЛ 2. ТЕХНОЛОГІЯ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ НА ЗАНЯТТЯХ ОЗНАЙОМЛЕННЯ З ПРИРОДНИМ ДОВКІЛЛЯМ	
2.1. Діагностика сформованості моральної культури у дітей старшого дошкільного віку.....	38
2.2. Авторська експериментальна модель формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення з природним довкіллям.....	47
2.3. Динаміка розвитку моральної культури у старших дошкільників	60
Висновки до розділу 2	64
ВИСНОВКИ.....	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	67
ДОДАТКИ.....	77

ВСТУП

Найбільш важливе та складне завдання, що ставить суспільство сьогодні перед освітою, зокрема й перед дошкільною, це формування особистості дитини, яке відбувається у дошкільному віці шляхом формування уявлення про себе, однолітків, оточуючий світ та засвоєння загальнолюдських цінностей. Суттєвого значення набуває і вивчення морального досвіду людства та його використання у власній поведінці, що, в першу чергу, проявляється у сім'ї. Фундамент моральної культури, який сформувався у дитинстві, окреслює рівень життя дитини й надалі.

Вирішення цього завдання неможливе без сформованості моральної культури особистості, починаючи з дошкільного віку. Цей період сприятливий для формування в дітей здатності до взаємодії з іншими, засвоєння моральних норм, моделей поведінки та відповідальності за свої вчинки. Синтез цих новоутворень характеризує рівень моральної культури дитини, її особистісну зрілість.

Природне довкілля має значний потенціал у формуванні моральних якостей дітей дошкільного віку. Зокрема, спостереження навколишнього середовища, екскурсії сприяють гармонійному розвитку особистості дошкільника. У системі «суспільство - природа», що на даний час перебуває на стадії глобальної екологічної кризи, культура поведінки, праці, та й взагалі, життєдіяльність особистості потребує істотних змін. Позбутися цієї тенденції можна за умови, якщо вже з дошкільного віку формувати у дітей поняття про дружбу, добро, чуйність, відповідальність.

Вихователі на заняттях використовують різні форми, методи та засоби навчання та виховання, але, досвід потребує узагальнення.

Для реалізації необхідно здійснити обґрунтування та апробацію певних організаційно-педагогічних умов, що потребує наукових досліджень.

Основні вимоги до моральної культури дітей знайшли своє відображення у таких державних документах, як Закон України "Про освіту", Закон України "Про дошкільну освіту", Базовому компоненті дошкільної освіти в Україні (новій

редакції 2021 р.). У Програмі розвитку дитини дошкільного віку «Українське дошкілля» наголошується на важливості та необхідності формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку, на розвитку моральних почуттів і знань, які передують формуванню почуття обов'язку. У дітей виникають «внутрішні моральні інстанції» - прагнення поводитися згідно з моральними нормами не тому, що цього вимагають дорослі, а тому, що приємно для себе і для інших» [39, с.183].

Становлення моральної культури та моральний розвиток дітей дошкільного віку розглядалися низкою вітчизняних та зарубіжних дослідників. Зокрема, формування моральної культури досліджувалось як моральний розвиток дошкільників (Р. Ібрагімова, С. Якобсон); як формування моральної свідомості (Л. Виготський, С. Рубінштейн); як моральна поведінка у дошкільників (Т. Фасолько, М. Федорова); як формування моральних норм у дітей (О. Запорожець, О. Кононко, С. Ладивір, Т. Поніманська). Значний досвід створення умов для успішного формування в дітей старшого дошкільного віку моральної культури представлено в педагогічних системах С. Русової, В. Сухомлинського, Р. Штайнера.

Варто зазначити українських науковців, які глибоко вивчали питання формування моральної культури дітей в різних аспектах (І. Бех, Н. Басюк, О. Кононко, С. Ладивір, Л. Лохвицька, Т. Маркова, Т. Науменко, Т. Поніманська, М. Стельмахович та інші). Науковці відзначають значний потенціал та ефективність у формуванні моральної культури дітей старшого дошкільного віку. Разом з тим, виховні можливості занять ознайомлення з природним довкіллям, педагогічні умови, що створюються на заняттях для формування моральної культури, недостатньо розкриті в науковій та методичній літературі.

Виходячи з недостатньої розробленості проблеми як в теоретичному так і практичному аспектах, враховуючи її соціальну значущість, актуальність для впровадження в дошкільних навчальних закладах, ми обрали темою нашого дослідження – «Формування моральної культури в дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення з природним довкіллям».

Об'єкт дослідження: процес формування моральної культури в дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження: педагогічні умови формування моральної культури в дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення з природним довкіллям.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови формування моральної культури в дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення з природним довкіллям.

Завдання дослідження:

- проаналізувати стан проблеми в науковій теорії та освітній практиці;
- визначити критерії, показники та провести діагностику рівня сформованості моральної культури дітей старшого дошкільного віку;
- теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови формування моральної культури в дітей старшого дошкільного віку;
- розробити експериментальну модель формування моральної культури в дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення з природним довкіллям;

Гіпотеза дослідження: формування моральної культури в дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення з природним довкіллям буде ефективним за таких педагогічних умов:

- поглиблення і розширення знань та уявлень дітей старшого дошкільного віку про морально-етичні категорії;
- емоційної насиченості змісту завдань, спрямованих на стимулювання проявів дітьми моральної культури у взаємодії з природним оточенням;
- набуття дітьми старшого дошкільного віку морального досвіду шляхом залучення до різних видів діяльності;
- підтримки позитивного емоційного стану кожної дитини;

- систематичного діагностування і коригування негативного досвіду моральної культури старших дошкільників.

Методи дослідження: *теоретичні* – аналіз і синтез, порівняння, моделювання, класифікація, систематизація, узагальнення, що дало змогу розкрити стан розробки проблеми дослідження, її актуальність, уточнити зміст і структуру та особливості формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку; *емпіричні* – педагогічне спостереження, анкетування, педагогічний експеримент, бесіда з вихованцями і педагогами для збору фактичного матеріалу, виявлення наявного стану та проблем у процесі формування моральної компетентності дітей; *методи кількісного та якісного аналізу* отриманих результатів дослідження.

Теоретичне значення дослідження: уточнено сутність і зміст понять «моральна культура», «моральна культура дітей старшого дошкільного віку», «природне довкілля»; проаналізовано особливості та виявлено специфіку формування моральної культури в дітей старшого дошкільного віку; обґрунтовано педагогічні умови, що забезпечують формування моральної культури дошкільників; визначено критерії, показники та дана якісна характеристика рівнів моральної культури у дітей старшого дошкільного віку; обґрунтовано педагогічний потенціал занять з ознайомлення з природним довкіллям у формуванні моральної культури дітей старшого дошкільного віку; розроблено та апробовано модель формування моральної культури дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення з природним довкіллям.

Практичне значення дослідження: проведено діагностику та визначено рівні сформованості моральної культури в дітей старшого дошкільного віку, що дало змогу виявити проблеми в організації процесу формування моральної культури старших дошкільників; впровадженні в практику закладів дошкільної освіти авторської моделі формування моральної культури в дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення з природним довкіллям. Результати дослідження можуть бути використані у підготовці науково-методичних матеріалів викладачами та студентами спеціальності «Дошкільна освіта».

Експериментальна база дослідження

Дослідно-експериментальна робота проводилася на базі закладу дошкільної освіти «Золотий ключик» Чернівецького району, Чернівецької області та закладу дошкільної освіти «Капітошка» Кіцманського району Чернівецької області.

У дослідженні брали участь 50 дітей старшого дошкільного віку та 8 вихователів.

Структура роботи: робота складається із вступу, двох розділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ НА ЗАНЯТТЯХ З ОЗНАЙОМЛЕННЯ З ПРИРОДНИМ ДОВКІЛЛЯМ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

1.1. Сутність та зміст моральної культури особистості дитини

Моральна культура є основною складовою духовної сфери життя людини, що проявляється у сукупності принципів, норм, правил, що регулюють її діяльність в усіх сферах життя. Аналізуючи сутність та зміст моральної культури особистості, варто оперувати науковими термінами, зокрема, мораль, моральність, моральні почуття, моральні переконання, моральна спрямованість, культура.

Формування моральної культури особистості дитини – цілеспрямований, планомірний морально-емоційний розвиток відповідно до загальноприйнятих морально-етичних надбань людства, створених протягом історії розвитку власного народу.

Термін «моральна культура» акумулює дві категорії «мораль» та «культура».

У загальному сенсі - складний феномен, що стосується до процесу еволюції людини (духовний розвиток) та до етапів розвитку людства (певної культурно – історичної епохи).

Г. Васянович зазначає, що мораль та культура є взаємозумовленими та взаємозалежними категоріями, адже «з одного боку, вона є «культурою в моралі», а з іншого – висвітлює моральний аспект культури (цінність)» [11, с. 6]. Такої думки дотримуються також Н. Заячківська, Л. Волченко, О. Шпенглер.

Щоб усвідомити сутність та зміст моральної культури особистості дитини звернемося до трактування понять «культура», «мораль».

Основним змістом моральної культури є мораль.

В "Універсальному словнику української мови" подано таке трактування:

«Мораль» (від фр. morale з лат. moralis – моральний з mos (moris) – звичай; воля; закон; властивість). 1. Сукупність норм і принципів поведінки людей. 2. Повчальний висновок. [27, с. 467].

У педагогічній науці поняття «мораль» використовують як систему норм та правил.

Зокрема, М. Фіцула визначає, що «мораль – система ідей, принципів, законів, норм та правил поведінки та діяльності, які регулюють гуманні стосунки між людьми за будь – якої ситуації на демократичних засадах». [58, с. 250].

Т. І. Поніманська зазначає, що «мораль, як і право, політика, традиції, на всіх етапах розвитку суспільства є важливим регулятором людської поведінки і людських відносин. З позиції гуманістичної свідомості основою особистості є її моральний розвиток який виявляється у сповідванні нею системи поглядів, уявлень, норм оцінок, що регулюють її поведінку» [45, с.73].

Аналізуючи слово «моральний», можна зазначити наступне (від лат. moralis) – це той, який відповідає вимогам моралі, або ж - духовний, внутрішній.

Як зазначає І. Бех, моральність є формою суспільної свідомості відносно двох сфер - світу людей та світу речей – може виступати і як суб'єкт - суб'єктне, і як суб'єкт - об'єктне ставлення. Будучи ядром особистості, моральність визначає характер життєвої позиції людини й результати її діяльності. [8, с.73].

Термін «мораль» зосереджує систему поглядів, норм, що регулює поведінку людей та виконує виховну, пізнавальну, оцінну діяльність.

В змісті Академічного тлумачного словника поняття «культура» (від лат. *cultura* - виховання, розвиток, оброблення тощо) має декілька значень [2]:

- рівень розвитку суспільства, творчих сил та здібностей людини, що полягає у типах та формах організації життя і діяльності людей;
- рівень розвитку суспільства у певну епоху;
- те, що створюється для задоволення духовних потреб людини.

Термін «моральна культура» має свої особливості та характерні ознаки, які дозволяють виділяти його та диференціювати на фоні суміжних явищ. З'являється потреба аналізу та узагальнення підходів щодо тлумачення сутності

та змісту поняття «моральна культура». Результати порівняльного аналізу представлені в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

Аналіз сутності поняття “моральна культура”

№ п/п	Автор, джерело визначення	Зміст поняття	Ключові смислові одиниці
1.	Культурологія: термінологічний словник/ П.Е. Герчанівська. – К. : Національна Академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2015. – 439.	Рівень морального розвитку суспільства (людини), що відображає ступінь освоєння ним морального досвіду культури людства; здатність органічного та послідовного здійснення у поведінці та міжособистісному спілкуванні загальноприйнятих цінностей, норм та принципів, готовність до постійного самовдосконалення [1, с. 99].	Рівень морального розвитку людини, цінності, норми та принципів, освоєння нею морального досвіду культури людства; здійснення у поведінці та міжособистісному спілкуванні загальноприйнятих цінностей, норми та принципів готовність до самовдосконалення
2.	Васянович Г. П. Вибрані твори: у 7 т. Т. 3 : Педагогічна етика: навчальний посібник / Г. Васянович. – Львів: Норма, 2015. – 420 с1	інтегральна єдність цих двох суспільних явищ (мораль і культура), адже «з одного боку, вона є «культурою в моралі», з іншого – висвітлює моральний аспект (цінність) культури» [2, с. 6].	Інтегральна єдність моралі і культури, моральний аспект (цінність) культури»

Продовження таблиці 1.1

3.	Волченко Л. Б. Культура поведіння, етикет, мораль / Л. Б.	культура і мораль є взаємопов'язаними й взаємозумовленими	культура і мораль є взаємопов'язаними й взаємозумовленими
----	---	---	---

	Волченко. – М. : Знание, 1982. – 64 с	«єдністю цілей і основ свого буття феноменам. Як немислима культура без моралі, так немислима мораль без культури» [3, с. 37].	
4.	Заячківська Н. М. Формування моральної культури учнів профтехучилищ на народних традиціях: дис. канд. пед. наук : 13.00.04 / Н. М. Заячківська. – К, 1995. – 176 с	«олюднення людини, гуманізація її світосприймання і ставлення до світу, утвердження гуманності в ставленні до людини» [4, с. 13].	гуманізація світосприймання і ставлення людини до світу, і до людини
5.	Пащенко М. І. Педагогіка [текст] : Навч. посіб. / М. І. Пащенко, І. В. Красноштан. – К. : Центр учбової літератури, 2014. – 228 с.	це засвоєння особистістю моральних норм, принципів, категорій, ідеалів суспільства на рівні власних переконань, дотримання їх як звичних форм особистої поведінки» [5, с. 69].	засвоєння моральних норм, принципів, категорій, ідеалів суспільства, власні переконання, формування особистої поведінки
6.	Курзова Н.А. Сухомлинский о формировании нравственной культуры личности / Н.А. Курзова: Автореф. дис. канд. филос. наук.- Л, 1987. 17 с.	«грань, що відображає моральний потенціал особистості, який полягає в усвідомленні суспільно значимого зв'язку зі світом та іншими людьми, у специфічних способах освоєння і відтворення моральних відносин». [6, с. 10].	моральний потенціал особистості

Продовження таблиці 1.1

7.	Чмут Т. Етика ділового спілкування: Навч. посіб. / Т. К. Чмут, Г. Л. Чайка. – 50-те вид., стер. – К.: Вікар, 2006. – 233 с.	«культуру, пов’язану з утвердженням у суспільстві гуманістичних справедливих взаємин між людьми» [7, с. 40],	утвердження гуманістичних справедливих взаємин між людьми
8.	5. Матвеева Л.Л. Культурологія: Курс лекцій: Навч. посібник. / Людмила Леонідівна Матвеева – К.: Либідь, 2005. – 512 с.	як система нормативних відносин між людьми, що утворює особливу, історично і традиційно зумовлену сферу культурної практики [5, с. 258];	система нормативних відносин між людьми, сфера культурної практики
9.	Васянович Г. П. Вибрані твори: у 7 т. Т. 3 : Педагогічна етика: навчальний посібник / Г. Васянович. – Львів: Норма, 2015. – 420 с.	«систему моральних знань і переконань, почуттів і навичок, норм і відносин, інтересів і потреб, культурно-морального досвіду і безпосередньої поведінки, спрямованої на самовдосконалення, навчання і виховання особистості» [2, с. 21].	система моральних знань і переконань, почуттів і навичок, норм і відносин, інтересів і потреб, культурно-морального досвіду
10	Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання: навчальний посібник / В.І. Лозова, Г. В. Троцько / ХНПУ ім. Г. С. Сковороди – 2-е вид. – Х., 2002. – 400 с.	найголовніший компонент духовного життя людини, який характеризує її досягнення в оволодінні основами моралі як сукупності принципів, вимог, норм, правил, які регулюють дії в усіх сферах її життя, у формуванні моральної свідомості, розвитку моральних почуттів, виробленні звичок моральної поведінки особистості [10, с. 61]	компонент духовного життя людини, оволодіння основа моралі, сукупність принципів, вимог, норм, правил формування моральної свідомості, розвиток моральних почуттів, моральна поведінка особистості

Продовження таблиці 1.1

11	Бех І. Виховання особистості: сходження до духовності / І. Бех. – Київ : Либідь, 2006. – 272 с	сукупність суспільно значущих цінностей, що створюються в процесі розвитку її морально-духовної свідомості і самосвідомості. При цьому свідомість забезпечує розвиток ставлень до певних моральних норм, їх особистісного смислу, особистісних властивостей, а самосвідомість забезпечує їх емоційно-ціннісну оцінку, тобто приводить до перетворення у відповідні особистісні цінності» [11, с. 240-241].	сукупність цінностей, ставлення до певних моральних норм, у, особистісні властивості, емоційно-ціннісна оцінка, особистісні цінності
----	--	--	--

На основі узагальнення ключових смислових одиниць, ми розглядаємо поняття «моральна культура» – як систему цінностей, норм та принципів, що виявляється у поведінці та гуманних взаєминах особистості, спрямована на її розвиток та самовдосконалення.

Таким чином, у науці, моральна культура трактується як надбання матеріальних і духовних цінностей людства, так і набутим досвідом у процесі розвитку окремою особистістю.

Моральна культура є індикатором рівня розвитку індивіда, показником набутих ним соціальних характеристик, способом оволодіння, передачі та формування моральних цінностей.

Моральна культура дітей старшого дошкільного віку - інтегральне новоутворення дітей старшого дошкільного віку, яке передбачає сукупність усвідомлених моральних знань, норм, цінностей, оцінок особистості, що позитивно регулюють її поведінку та виявляються у гуманному ставленні до людей і природи.

Моральна культура старших дошкільників - це невід'ємна частина у структурі роботи закладу дошкільної освіти та сім'ї, основним завданням якого, насамперед, визначено формування у дітей дошкільного віку моральної культури.

Зазначаємо, що основною ціллю формування моральної культури старших дошкільників є глибоке засвоєння гуманістичних цінностей, що регулюють їх поведінку у життєвих ситуаціях.

1.2. Вікові та психолого-педагогічні особливості морального розвитку дітей старшого дошкільного віку

Дошкільний вік - початковий період становлення особистості, її бурхливого та інтенсивного розвитку, засвоєння нових моральних знань, що є основою формування моральної поведінки. Кожний віковий інтервал окреслює особливості розвитку дітей на даному етапі.

В. Москальцю належить «ідея про особистість, яка крім інтелектуальних здібностей повинна володіти моральними цінностями», тобто мораль впливає на соціальні взаємини через норми, правила, принципів. [39, с. 284-286].

Адаптація особистості до світу соціальних взаємин, у який потрапляє від народження, характеризується знанням норм, поведінкою, емоційно – оціночною позицією до себе та оточуючих. Вище зазначені складові визначають моральний розвиток дитини.

Моральний розвиток дітей старшого дошкільного віку – це рівень якісних змін у моральних уявленнях, переконаннях, почуттях та мотивах поведінки.

Зауважимо вікові особливості морального розвитку дітей шостого року життя:

- більш стримані, менше образливі, ніж діти середнього дошкільного віку;
- не точно висловлюють своє ставлення до моральних понять (моральна норма);
- розподіл цілісного образу «Я» на «Я - реальне» та «Я - потенційне»;

- здатність стримувати свої почуття до себе та інших, формується почуття обов'язку перед однолітками та авторитетними особами (вихователями) ;
- підвищення загального рівня моральної поведінки (почуття відповідальності за свої дії);
- усвідомлення, що моральна поведінка приносить користь і задоволення;
- самооцінка завищена.

Роки дошкільного дитинства характеризуються не лише віковими змінами, фізичним розвитком (змінюється співвідношення розмірів голови та тулуба, збільшується довжина кінцівок, грудна клітина майже сформована), а й стрімким психічним розвитком та появою нових психічних особливостей. Кожен віковий етап має свої психічні характеристики, що визначають специфіку морального розвитку.

Ми припускаємо, що процес формування моральних цінностей у дітей старшого дошкільного віку відбуватиметься ефективніше в умовах цілеспрямованого впливу і вправлення у моральних вчинках. Проте, невідповідність між знаннями моральних правил та їх дотриманням, довільність поведінки у виникаючих ситуаціях, несформованість психічних процесів у старших дошкільників свідчить про умовний рівень морального розвитку [3, с. 67].

Основи моральної поведінки дітей шостого року життя формуються на основі новоутворень, що зумовлені перебудовою психологічних структур. Досить вдалою є думка О. Кононенко про життєдіяльність «дошкільника як суб'єкта», здатного пізнавати навколишній світ, себе та оточуючих [22, с.119].

Маючи на меті, формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку, необхідно враховувати їх психолого - педагогічні особливості, зокрема:

- довільна та творча уява;
- Творча діяльність виявляється у бажанні дитини створити щось нове або ж перетворити навколишню дійсність: ігри, художньо-зображувальна діяльність.
- значна емоційна збудливість;

Однією з властивостей психіки у дітей - емоційна збудливість та нестриманість, прояви яких з розвитком регулює.

Поява нових почуттів виникає на основі спілкування, отриманих знань, досвіду та інтересів. У процесі пізнання навколишнього світу подив та допитливість викликає все нове.

- інтенсивно збагачується словник;

Дитина за допомогою мовлення виражає свої почуття, настрої та емоції. На основі уявлення про себе розвиваються вміння та навички регулювання стосунків з іншими.

- розвиток внутрішнього мовлення;

Особливістю розвитку словесно-логічного мислення є поява внутрішнього мовлення, на основі якого функціонує чуття мови, що забезпечує можливість користуватися мовою, зауважувати та виправляти помилки у мовленні.

- супідрядність мотивів (моральні мотиви в першу чергу, прагнення до повноцінного життя);

- довільність;

Довільність поведінки як особистісне новоутворення формується за умов уникнення покарань, особистого прикладу моральної поведінки, систематичної виховної роботи, контроль за виконанням поставлених вимог.

- образно- мовленнєве мислення;

Мислення, уява та мовлення пов'язані, що надає можливість створювати образи в уяві за допомогою мови. Так виникає внутрішнє мовлення як самоінструкція, розвиток мислення, що забезпечує усвідомлення та засвоєння моральних знань, норм, правил.

- увага – нестійка;

- розвиток самосвідомості;

- формування диференційованої самооцінки.

На основі вище зазначених особливостей формується довільність поведінки, «нове ставлення» до себе і оточуючих, до своїх вчинків – психічне

новоутворення дітей старшого дошкільного віку (С. Кулачківська, С. Ладивір) [25, с. 56]; розвиток словесного мислення надзвичайно важливе для подальших розумових дій; увага ще нестійка, проте дитина здатна зосереджуватися на вимогах дорослого.

Бажання діяти «від власного я» сприяє самоусвідомленню, дає змогу діяти самостійно на основі певної системи мотивів, що забезпечує організації спілкування однолітками та дорослими на новому рівні.

Як бачимо, фізичний та психічний розвиток дитини старшого дошкільного віку поступово якісно «удосконалює» її, готуючи її до шкільного життя.

Про формування особистості свідчить поява новоутворень на кожному із вікових періодів.

Л. Лохвицька виділяє такі новоутворення дітей 5-6 років [30, с. 84] :

- внутрішній план дій;
- супідрядність мотивів (моральні мотиви в першу чергу, прагнення до повноцінного життя)
- довільність;
- розвиток самосвідомості;
- формування диференційованої самооцінки.

Значущою умовою формування моральної культури є поглиблення і розширення знань та уявлень дітей про морально-етичні категорії та їх ознаки.

В основі моральних норм та правил лежать уявлення про морально-етичні категорії: «добро», «зло», «совість», «справедливість», «обов'язок», «доброта», «щирість», «турботливість», «правдивість», «чесність», «добррозичливість», «щедрість». Їх автор – народ, що віками втілював загальнолюдські цінності у звичаях, традиціях та обрядах.

Моральні цінності – це мотиви, що регулюють поведінку особистості, відносини з іншими.

Одним із категорії моралі є поняття добро. Суть якого прирівнюють із змістом моралі взагалі та тлумачать як моральне, позитивне. Добро пов'язують із життям, гармонією. Протиставлення добру - категорія «зло».

Добро співвідносимо із визначенням доброти та доброчесності. Доброю вважаємо людину, яка несе позитивні емоції, що виражаються у її вчинках та поведінці. Доброчесність, в свою чергу, це моральна якість, яку необхідно формувати.

Зло ототожнюємо із неправдою, аморальністю, приниженням.

Совість проявляється через переживання, стурбованість особистості своїми вчинками та поведінкою. Це моральне почуття, що дає можливість визначити цінність власних дій. Виступає регулятором моралі, спрямовуючи на дотримання моральних норм, правил.

Як основа для розвитку почуття відповідальності, А. Макаренко вбачав, колектив.

Обов'язок – морально-етична категорія, що визначає ставлення особистості до суспільства на основі конкретних вимог. Почуття обов'язку формується у процесі взаємовідносин із суспільством.

Педагог А. Макаренко вважав суспільну працю також моральною категорією.

Український педагог В. Сухомлинський займався вивченням питанням формування моральних почуттів. Основним у моральному вихованні вбачав у формуванні гуманізму. Охарактеризував якими повинні бути почуття до людей та обов'язки перед ними, любов до Батьківщини, розуміння категорій «добро» і «зло», дружба, ставлення до природи.

Важливо систематично поглиблювати та розширювати знання та уявлення дітей про морально-етичні категорії та їх ознаки, при цьому проводити роботу з формування не однієї категорії, а у їх взаємозв'язку.

На думку Т. Поніманської, «зв'язок моральних категорій має виступати зримо, бути зрозумілими дошкільникові, інакше на нас чатує небезпека морального формалізму. Добре прислужаться тут ситуації збагачення соціально-емоційного досвіду дітей. Вони відображають певну життєву проблему, яку дитина могла б осмислити на основі власного досвіду» [43, с. 7].

Моральний розвиток дітей старшого дошкільного віку спонукає не лише дотримуватися встановлених моральних зразків, а й визнавати їх цінність. Моральні знання необхідно не тільки запам'ятати, а й свідомо використовувати на практиці, зокрема, у вирішенні спеціально підготовлених завдань та у життєвих ситуаціях. При цьому, надважливим у ефективному формуванні моральних навичок, є «моральний еталон».

Взірцем моральної поведінки, морального вчинку для дітей свідомо чи несвідомо стають батьки, родина, вихователь, однолітки, одним словом – його оточення. Варто зазначити, що вихованці усвідомлюють та аналізують вчинки інших, співвідносячи, їх з категоріями «добре - погано». В залежності від цього – обирають собі «зразки для поведінки», які копіюють у своїх діях.

Отже, освітньо-виховний процес засвоєння моральних знань, норм, переконань дітьми старшого дошкільного віку залежить від сприймання, усвідомлення, аналізу та можливості оцінювати ситуацію морального вибору.

1.3. Змістова структура моральної культури старших дошкільників

У психології, етиці, філософії моральна культура тісно пов'язана з процесом соціалізації, а її формування викликане необхідністю дотримуватися моральних вимог перед суспільством, тобто оволодінням соціальних цінностей. Водночас, формування моральної культури старших дошкільників спрямовується на розвиток творчої самостійності у вирішенні моральних ситуацій старшими дошкільниками. При цьому, ефективним «фундаментом» для виховання та розвитку є народна мораль, звичаї, традиції.

Науковці розглядають моральну культуру як особистісну якість, що завбачає сформованість моральних знань, емоцій, почуттів, норм у вчинках та поведінці.

Розглянемо моральну культуру особистості у контексті складових компонентів: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий.

Когнітивний компонент передбачає обізнаність з моральними нормами та має на меті формування знань про мораль, моральність, усвідомлення норм та правил моралі, моральних понять та застосування у власному досвіді.

Усвідомлення норм, правил, категорій у моралі, дієве, лише за умови, свідомого оцінювання їх дитиною. Формування уявлення про моральні поняття включає їх усвідомлення та оцінювання.

У старших дошкільників узагальнені поняття про дружбу, доброту, взаємодопомогу. Розвиток образу «Я» вимагає самостереження, тобто осмислення власних думок, емоцій від подій, їх аналіз, оцінювання себе і оточуючих. Набути моральні знання, досвід, уявлення про природне довкілля, оточуючий світ допомагає така моральна якість – спостережливість.

У взаємовідносинах «відбиваються» сформовані моральні якості особистості. Отже, уявлення про моральну якість є першою сходинкою до моральної поведінки.

Ставлення дитини та її почуття визначає емоційно-ціннісний компонент моральної культури «шестирічок». Охоплює емоції, потреби, інтереси, мотиви особистості.

У психології емоціями називають переживання, настрої; це реакції на зовнішні та внутрішні подразники. Моральні емоції – психічне відображення життєвих ситуацій, які проявляються у переживаннях. У процесі будь-якої діяльності: спілкування, слухання музики, читання вірша та інші, дитина проявляє відношення до події. Одні викликають радість, інші – засмучують.

Не існує універсальної класифікації моральних емоцій. Тому, пропонуємо класифікацію моральних емоцій, запропоновану професором психології Вірджинського університету Дж. Хайдтом представлена на рис. 1.1 [65, с.855].

Рис. 1.1 Класифікація моральних емоцій (Дж. Хайдт)

У процесі розвитку дитини розвивається її емоційний світ.

У повсякденному житті дитина у тому чи іншому моральному виборі проявляє емоції, ними ж проявляє ставлення до дій інших: позитивне (схвалення), негативне (насмішки), демонстративне (порівняння з собою). При цьому позитивне чи негативне ставлення дорослого до вчинків однолітків викликає співпереживання.

Л. Лохвицька вважає, що необхідно вчити старших дошкільників «розуміти зв'язок між поведінкою дорослих і їх емоційним станом, настроєм» та розпізнавати радість, здивування, ніжність, співчуття у процесі спілкування [30, с. 67];

Щодо розвитку мотивів, як стверджує Т. Поніманська, один і той самий вчинок старшого дошкільника керується різними мотивами «вдячність і допомога однолітка в майбутньому; щоб відзначив педагог; врятувати друга; чи співпереживання за іншого». [44, с.215].

Уявлення дитини про себе прямопропорційно залежить від реакції оточуючих на прояв емоцій, переживань, та загальний емоційний, фізичний, інтелектуальний розвиток.

Психологи наголошують (О. Запорожець, В. Котирло), що життєрадісна атмосфера, настрої, які панують у процесі спілкування з дорослими сприяють розвитку моральних почуттів, хоч створення позитивних емоційних станів вимагає терпіння від оточуючих.

З наукової точки зору, емоції – це фізіологічна реакція організму на події, людей, тобто все, що оточує людину.

Емоції виражаються у міміці, пантоміміці, інтонації.

Важливою умовою формування моральної культури дитини є виховання емоційно-позитивного ставлення до навколишнього світу, що виявляється у доброзичливому ставленні до людей.

На формування особистості впливають його основні види діяльності, найголовніше у цьому процесі – розвиток емоційної сфери.

На думку учених, емоційна сфера у дошкільному віці визначає їх поведінку та переважає над розумовими здібностями.

У закладах дошкільної освіти використовують різні методи навчання для розвитку емоцій: читання літературних творів та подальший аналіз настрою, вчинків персонажів, малювання «свого настрою», обговорення ситуацій, різні види театру, естетичне сприйняття.

Останнє ефективно впливає на розвиток спостереження, самоспостереження. Світ емоцій різноманітний та багатий: радість, здивування, хвилювання, смуток, захоплення. Отже, емоції з однієї сторони допомагають розпізнати стан дитини, з іншої – впливають на поведінку, пізнавальні процеси. Емоційний стан дитини впливає на її психіку, поведінку, діяльність.

На рис. 1.2. Представлено види емоційних станів.

Рис.1.2. Види емоційних станів

Настрій - загальний емоційний стан, виникає повільно, поступово, залежно від ситуації – раптово і швидко. Виділяють такі види настрою: позитивний, негативний, стійкий, тимчасовий. Настрій має особистісний характер та може передаватися оточуючим.

Афект – короткочасний емоційний стан, раптово починається та не регулюється; «шквал емоцій» з будь – якого приводу. Дитина у стані афекту не думає про наслідки своїх дій. Необхідно переключити увагу на інший вид діяльності.

Стрес – короткочасний емоційний стан, що виникає під час екстремальної ситуації. Може позитивно та негативно (безпорадність) впливати на особистість.

Фрустрація – емоційний стан, причиною якого є невдачі (озлобленість).

Пристрасть – глибокий, дуже стійкий емоційний стан, прагнення оволодіти будь - чим. У позитивному сенсі – надмірне захоплення мистецтвом, захистом природи, чи вивченням певної теми.

У період дошкільного дитинства у дитини розвиваються моральні почуття, зокрема, почуття сорому (дитина відчуває ніяковість від власного вчинку); почуття власної гідності (гордість за поведінку, добре виконану роботу); почуття відповідальності (задоволення від добре виконаного завдання).

Почуття – стійкі емоційні ставлення людини до явищ дійсності, які відображають значення цих явищ у зв'язку з потребами й мотивами.

Моральні почуття – це почуття, в яких виявляється стійке ставлення людини до подій, до інших людей, до самої себе.

Процес цікавого спілкування, спільної діяльності у позитивній атмосфері з дорослими у дітей викликають емоції захвату, легкості, відкритості, що є однією з умов формування моральних почуттів.

Захоплення викликає краса квітів, неймовірний спів пташок, хмаринка чудернацької форми.

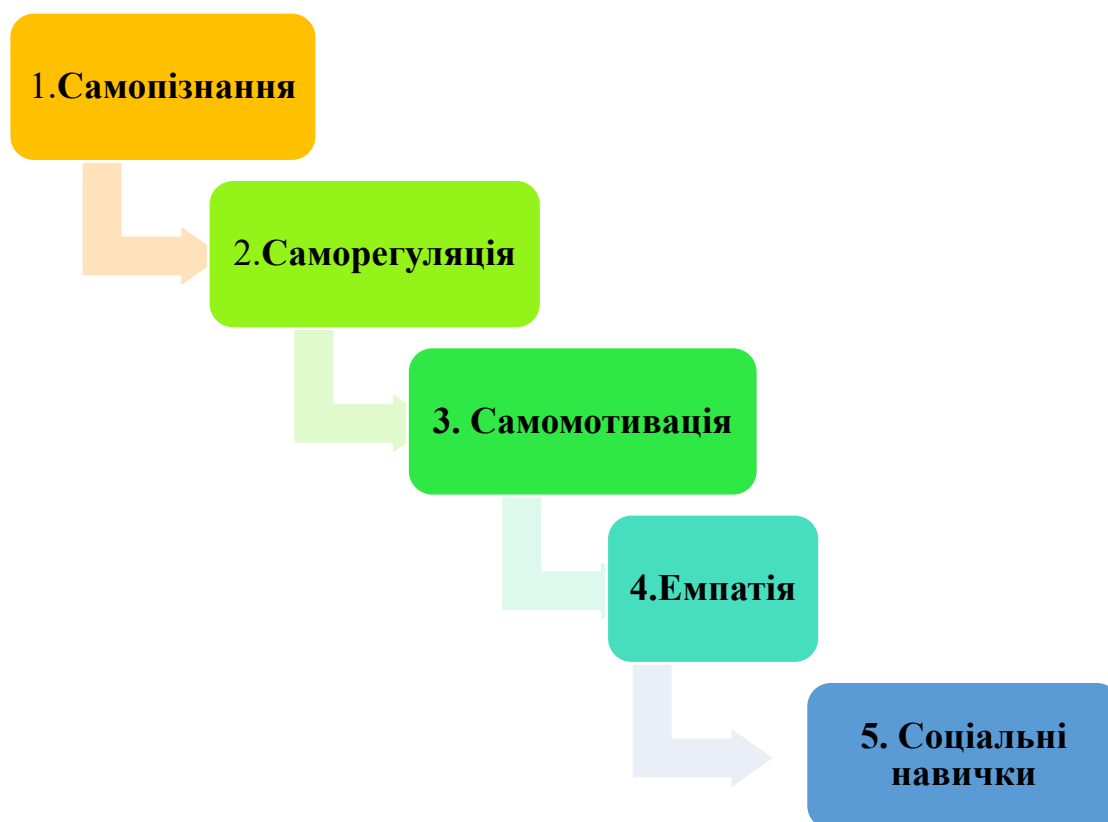
«..Уявіть життя людей без емоцій – це світ бездушних роботів..» - писав П. Анохін.

Тому, заклад дошкільної освіти має забезпечити «живе спілкування», що дасть змогу розпізнавати та контролювати свої емоції та емоції оточуючих. Деніел Гоулман визначив ці навички визначальними у змісті поняття «емоційний інтелект», що виявляється у здатності розуміти, розпізнавати та керувати емоціями, впливаючи на свою поведінку та поведінку людей [15, с. 35].

Американський психолог розробив модель емоційного інтелекту, що включає 5 компонентів і представлена на рис. 1.3 [15, с. 55–58]:

1. Самопізнання – знання і розуміння власних емоцій.
2. Саморегуляція – вміння керувати своїми емоціями та виражати їх у прийнятний досвід.
3. Самомотивація – здатність входити в емоційні стани, що сприяють досягненню успіху.
4. Емпатія – здатність до співчуття, розуміння емоцій інших людей
5. Соціальні навички – здатність вступати в міжособистісні зв'язки.

Рис. 1.3. Модель емоційного інтелекту

Питання взаємозв'язку емоційного інтелекту та етики Д. Гоулман пояснив так: «завдяки йому почуття, характер і внутрішні моральні стимули виявляються тісно пов'язаними. Стає більш очевидним, що фундаментальні етичні установки впливають з емоційних здібностей, що містяться в їх основі...до того ж альтруїзм виникає з емпатії - здатності вловлювати і розшифровувати емоції інших людей...»

Відомий педагог К. Ушинський говорив, що «ні слова, ні вчинки не виражають нас і наше ставлення, як почуття».

Виділимо особливості почуттів у дошкільнят:

- почуття швидко з'являються і швидко зникають;
- невміння керувати почуттями та емоціями.

Виділимо види почуттів на основі аналізу психолого-педагогічної літератури: почуття правди, довіри, справедливості, емпатії, доброти, прихильності, гідності, страху, сорому, провини, совісті, альтруїзму, відповідальності, обов'язку, успіху,

(невдачі), громадянські. Види моральних почуттів та їх характеристика представлені в таблиці 1.4.

Таблиця 1.4.

Види моральних почуттів та їх характеристика

№	Моральні почуття	Їх зміст
1.	Почуття правди	Дошкільник намагається оволодіти істиною. Проявляється тоді, коли вона зацікавлена в тому, щоб її уявлення про навколишній світ були правильними
2.	Почуття довіри	Виявляється до тих людей, які викликають у дитини позитивні оцінки. Дитина контактує, ділиться своїми переживаннями, секретами, ідеями.
3.	Почуття справедливості	Почуття базується на усвідомленні узагальнених норм «добре», «погано», яких дошкільник дотримується під час спільної діяльності, ігор. Почуття формується на основі оцінювання дій оточуючих та самооцінки.
4.	Почуття емпатії	Чуйність, готовність допомогти, співпереживання та співчуття людині, яка страждає.
5.	Почуття доброти	Почуття виявляється в турботливому ставленні до інших, в прагненні допомогти.

Продовження таблиці 1.4.

6	Почуття прихильності	Проявляється у здатності дитини надавати перевагу одним людям порівняно з іншими, орієнтуючись на свої потяги, прихильності. Прихильність формується на визнанні привабливості до людини.
7.	Почуття гідності	Виявляється у моральному ставленні дошкільника до себе, на основі усвідомлення своєї самоцінності. Формується під час оцінювання оточуючими вчинків.
8.	Почуття страху	Страх виникає тоді, коли дитина боїться когось (чогось). Форми страху: боязнь, паніка, переляк.
9.	Почуття сорому	Формується почуття на основі усвідомлення власної недоскналості у ситуації, нездатності виконати завдання та супроводжується негативними переживаннями через осуд оточуючими.
10.	Почуття провини	Основою почуття є невдоволення своїми якостями через дії перед іншими, неузгодженість своєї поведінки та моральних норм соціального оточення.
11	Почуття совісті	Переживання дитиною відповідальності, що ґрунтується на основі вимог виконання своїх обов'язків, обіцянок, і оцінки своїх вчинків.

Продовження таблиці 1.4.

12	Почуття альтруїзму	Проявляється у діях дошкільника чинити безкорисливо, незважаючи на свої інтереси. Переживання виявляється у прагненні допомогти, підтримати на користь інших.
13	Почуття відповідальності	Переживання дитини обов'язку, потреба звітуватися у власних діях і брати на себе провину за наслідки.
14	Почуття обов'язку	Виявляється у готовності дитини виконувати вказівки дорослих, виконувати доручення.
15	Почуття успіху (невдачі)	Почуття успіху посилює прагнення дитини досягти мети. А невдача стимулює прагнення знайти нові шляхи розв'язання проблеми.
16	Громадянські почуття	Це патріотизм, що пов'язаний з почуттям національної гідності та національної самосвідомості..

Підґрунтям поведінкового компонента є мотивація і вольова регуляція поведінки, тобто вміння та навички контролювати та корегувати власні емоції, почуття, поведінку відповідно до моральних цінностей, здійснювати моральний вибір; передбачає сформованість навичок самоконтролю.

Формування особистості дошкільника розкриває процес її активного становлення на різних вікових періодах, у процесі якого вона несе відповідальність за власні дії та вчинки. Особливістю формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку є відсутність чітко визначеного часу, тому що моральний досвід дитина здобуває постійно на основі міжособистісних взаємин з однолітками та дорослими.

Гармонійному перебуванню дошкільника з власним «Я» сприяють усвідомлені моральні норми, представлені у вигляді правил, дотримуючись яких у своїх вчинках – формує морально доцільну поведінку.

І. Бех вважає, що «дитина відповідним чином розвивається, розвиває себе сама, оскільки здійснює внутрішню діяльність, спрямовану на моральне самовдосконалення, що забезпечується внутрішнім мотиваційним узгодженням і проявами зовнішньої поведінки» [8, с. 609].

І. Лапченко акцентує увагу на тому, що емоційні ставлення до власних дій і їх наслідків є «важливим показником морального розвитку дитини» [28, с.52].

На думку О. Запорожця, поведінкою дитини «керують» моральні почуття, що протягом дошкільного віку стають глибшими та стійкішими. Моральні почуття - дружба, чесність, відповідальність - розвиваються лише в умовах спілкування з однолітками та дорослими.

Т. Поніманська зауважує, що «майстерність вихователя саме й полягає в умінні доцільно й адекватно апелювати до почуттів і досвіду дітей, тактовно й делікатно обговорювати з ними питання, що їх хвилюють, ненав'язливо й точно допомагати в ціннісному освоєнні світу людей» [43, с. 5-6].

Педагог М. Монтесорі зазначала, що діти старшого дошкільного віку допомагаючи молодшим дошкільникам, розвивають самооцінку та почуття відповідальності та обов'язку[64].

С. Русова запевняє, що перші моральні почуття любові у дитини формують її батьки, родичі, які оточують її радісною атмосферою.

Таким чином, моральні почуття регулюють поведінку дитини - гальмують чи, навпаки, стимулюють. Так, почуття радості, задоволення виникають на основі «хороших» вчинків – зробили годівничку для пташок, полили квіти, посадили рослини, а почуття сорому, гніву, провини, смутку – від «поганих» - поламана гілка, зруйнований мурашник. І. Бех зазначає, що «це суд совісті, на який має піти вихованець», при цьому «описати ситуацію вихователю. Внаслідок виникнуть емоційні переживання» [8, с. 693].

Співпереживання «допомагає» емоційно зрозуміти біль та страждання інших. Сором та провина сприяють контролю поведінки, засудження вчинків. І. Лапченко акцентує увагу на думці, що «всі спонукання людини впливають із бажань отримати задоволення й уникнути болю» [28, с. 58].

Моральні емоції та почуття, окрім, регулятивної функції, виконують оцінну (І. Бех, О. Кононко) [8; 23]. Тобто, спонукають до дій, самоствердження.

Моральні почуття дітей старшого дошкільного віку щодо навколишнього довкілля – це почуття, що мотивують дітей дотримуватися правил та норм поведінки у природі: чуйність, доброта, чесність, співпереживання, відповідальність.

У формуванні моральних почуттів щодо природнього довкілля важливу роль відіграє особистий приклад дорослого – батьків та працівників закладів дошкільної освіти.

Компоненти структури моральної культури старших дошкільників взаємопов'язані. Щоб сформувати моральну якість особистості, необхідно пройти «шлях»: на основі спостережень з'являються певні знання - уявлення на базі знань - виникає бажання (мотиви) нею оволодіти – поява мотиву формує почуття- на основі знань та почуттів – поведінка. У свою чергу накопичення моральних вчинків та навичок поведінки відображають сформовану якість, в результаті – зростання показників моральної вихованості.

Дарсі Нарваес – професор психології Університету Нотр – Дам вважає, що «формування моральних почуттів, мотивації та вчинків – безперервний процес». [66, с. 704-705];

1.4. Педагогічний потенціал занять з ознайомлення із природним довкіллям у моральному вихованні дошкільників

Іммануїл Кант вважав, що «виховання є мистецтвом, яке потрібно постійно вдосконалювати».

Виховання - цілеспрямований процес формування особистості, загальною метою якого є її всебічний гармонійний розвиток, а його складовими є фізичне, розумове, моральне, трудове, естетичне виховання.

Умовою всебічно розвиненої особистості видатний педагог Василь Олександрович визначив «працю, і тільки працю особистості, яка пізнала її радість» [49, 54].

Моральне виховання є важливою складовою всебічно розвиненої особистості, крокуючи нога в ногу із фізичним, розумовим, трудовим, естетичним розвитком.

Такої ж думки дотримувалася українська громадська діячка, педагог Софія Русова, що моральне виховання передбачає таку ціль: «бути добрим, чесним не лише прилюдно, поверхово, а бути наскрізь проянтим своєю правдою і здійснити її активно в житті» [47, с.142].

Підтвердження знаходимо у документах, що регулюють діяльність закладів дошкільної освіти. Зокрема, у оновленому Базовому компоненті дошкільної освіти йдеться, що «результатом освітнього процесу є сформовані ключові компетенції дитини старшого дошкільного віку, такі як рухова, здоров'язбережувальна, сенсорно-пізнавальна, логіко-математична, природничо-дослідницька» [3].

.Як зазначалося вище, одним із «сприятливих середовищ» для морального виховання є природне довкілля.

Екологічні знання, екологічна культура та природо-доцільна поведінка на практиці дають змогу свідомо відповідати за збереження довкілля, своєї «зеленої домівки».

Зокрема, поняття "екологічна культура", Г. Марочко тлумачить як невід'ємну частину загальнолюдської культури, рівень розвитку цивілізації й

людського суспільства та становить специфічний спосіб взаємодії людини та природи згідно законів екології [35, с. 16].

У Великому Тлумачному словнику сучасної мови термін «природне довкілля» трактується у двох значеннях [2]:

- 1) навколишнє середовище;
- 2) природні умови, оточення, у якому існує жива істота, організм.

Отже, природне довкілля – це всі живі та неживі об'єкти, що природньо існують на Землі або в деякій її частині.

У структурі природного довкілля виділяють такі складові: природне середовище (вода, повітря, земля) та соціальне середовище.

Термін «природне довкілля» (за А. Богуш, Н. Гавриш) - явища природи, за якими спостерігає дитина; у процесі спостережень за явищами природи і дослідницької діяльності в дітей формується інтегральний «образ» знань про природу («образ природи») [10, с.11]

Отже, природне довкілля – це всі живі та неживі об'єкти, що природньо існують на Землі або в деякій її частині.

Цю думку розділяв також український педагог Г. Ващенко: «Дітей потрібно частіше виносити на свіже повітря, бо дерева, небо, тварини і квіти залишається у дитячій душі, і є основою любові до природи» [17, с. 8].

Формування природничо-екологічної компетенції передбачено інваріативною складовою Державного стандарту дошкільної освіти за освітнім напрямом «Дитина в природньому довкіллі», що має на меті «здатність дитини до доцільної поведінки, що ґрунтується на емоційно-ціннісному ставленні до природи ..» [3, с.12].

Окреслимо основні навички, які передбачено сформувати у дітей старшого дошкільного віку:

- спостереження за явищами, природними об'єктами, об'єктами Космосу;
- класифікація рослинного і тваринного світу за ознаками;
- визначення стану погоди;

- догляд та піклування за домашніми улюбленцями;
- проведення нескладних дослідів для вивчення властивостей предметів;
- дотримання правил природодоцільної поведінки;
- бережливе ставлення до природи.

Міністерство освіти та науки України пропонує освітні програми, які, в свою чергу, заклади дошкільної освіти реалізують у своїй роботі. Зокрема, «Українське дошкілля», «Впевнений старт», «Дитина», «Соняшник».

Проаналізуємо освітню лінію «Дитина в природньому довкіллі» в деяких із них. «Українське дошкілля» пропонує таку структуру вивчення її елементів: «Природа планети Земля», «Життєдіяльність людини у природньому довкіллі» та «Всесвіт» [39].

Змістом першого елемента визначено явища природи, нежива природа; рослини та тварини, їх класифікація.

Природоохоронна діяльність, уявлення про Червону книгу України, заповідники, культура поведінки у природньому довкіллі стосується другого елемента освітньої лінії «Життєдіяльність людини у природньому довкіллі». Останній елемент передбачає формування уявлень про безмежність Всесвіту; Сонце, зірки, про планету Земля.

У програмі «Соняшник» вивчення змісту природнього довкілля знаходимо у розділі «Розвиток і виховання розуму», де перелічено категорії для вивчення та їх характеристики – пори року, природні об'єкти, види рослин, тварин; сонце, хмари, повітря, сніг, вітер, земля; народні повір'я, легенди про природу [26].

«Дитина» пропонує розгляд об'єктів природи посезонно: осінь, зима, весна, літо. Професії, знаряддя праці, природоохоронна діяльність вивчаються у напрямі «Життєдіяльність людини у природньому довкіллі» [16].

«Всесвіт» знайомить із Сонячною системою, глобусом, астрономічними приладами.

Яку б освітню програму не обрав заклад, зазвичай, діти дошкільного віку обирають «своїм взірцем» не лише батьків, а й вихователів. Тому, саме

педагогічний досвід є цінним для формування моральної культури. Сукупність знань, умінь, навичок, здобутих у процесі навчально-виховної роботи називають педагогічним досвідом. Педагогічний досвід – це основа педагогічної майстерності.

Досвід переконує, що процес формування у дітей старшого дошкільного віку моральної культури стає ефективнішим за умови використання різних форм навчальної роботи: різні види театру, дидактичні ігри, заняття, екскурсії, прогулянки. Цікавою є ідея позитивного виховання Дж. Грея, особливостями якої є визначення головними інтереси й цінності дитини, при цьому педагог надає допомогу в самовизначенні, при одночасному встановленні меж поведінки, за які не можна переходити – і все це для того, щоб сприяти всебічному розвитку дитини [63].

Як зазначає R. DeVries, результат морального виховання – моральні діти, даючи їм такий характеризований опис: чесність, щедрість, ширість, благородність, великодушність, шляхетність (honesty, generosity, integrity). Вершинна шляхетність – прояв високої моральної чесності особистості [62, с. 28–30].

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Моральне виховання здійснюють дорослі, результатом якого є засвоєння основ моральної культури дитиною.

Моральна культура передбачає формування моральних якостей на основі знань, умінь, навичок, норм, переконань.

Нами проведений аналіз психологічної, педагогічної та філософської літератури, де розкривається суть та характер формування моральної культури.

аналіз філософської, психологічної й педагогічної літератури, де розкривається сутність та характер формування моральних почуттів.

Питання формування моральної культури досліджувалася багатьма вченими.

Теоретичні засади змісту та структури поняття «моральна культура» розкриті у працях науковців І. Беха, Н. Басюк, О. Кононко, В. Котило, С. Ладивіра, Л.В. Лохвицької, Т. Поніманської та ін.

До її структури відносять когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий компоненти. Перший компонент передбачає обізнаність з моральними нормами та має на меті формування елементарних знань про мораль, моральність, усвідомлення норм та правил моралі, моральних понять та застосування у власному досвіді. усвідомлення власних потреб і мотивів поведінки

Емоційно-ціннісний компонент моральних почуттів передбачає мотиви, емоції, потреби, інтерес та позитивне ставлення дітей до моральних цінностей; емоційне ставлення до людей; оцінка дитиною своїх дій, сформованість оцінних еталонів; наявність внутрішніх мотивів.

Поведінковий компонент моральних почуттів передбачає готовність до моральної поведінки; уміння і навички використання на практиці морально-етичних норм і правил - здатність до морального вибору і морального вчинку сформованість навичок самоконтролю, вміння контролювати та корегувати власні емоції, почуття, поведінку.

Під поняттям «моральна культура» розуміємо систему цінностей, норм та принципів, що виявляється у поведінці та гуманних взаєминах особистості, спрямована на її розвиток, самовдосконалення.

Отже, ми розглядаємо поняття «моральна культура дітей старшого дошкільного віку» як інтегральне новоутворення дітей старшого дошкільного віку, яке передбачає сукупність усвідомлених моральних знань, норм, цінностей, оцінок особистості, що позитивно регулюють її поведінку та виявляються у гуманному ставленні до людей і природи.

Формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку передбачає розвиток емоцій та почуттів.

Моральні емоції класифікують таким чином: емпатійні: співпереживання; Самоусвідомлюючі: сором; соціально-засуджувані: гнів, відроза; соціально-схвильовані: піднесеність, вдячність.

Виокремлюють такі види почуттів: почуття правди, довіри, справедливості, емпатії, доброти, прихильності, гідності, страху, сорому, провини, совісті, альтруїзму, відповідальності, обов'язку, успіху (невдачі), громадянські.

Одним із засобів формування у дітей старшого дошкільного віку моральної культури є заняття ознайомлення з природним довкіллям.

Проведений нами аналіз чинних освітніх програм показав, що окремі аспекти формування моральної культури у старших дошкільників знайшли своє відображення. Саме тому заняття ознайомлення з природним довкіллям має значний потенціал у формуванні моральних почуттів.

На основі досліджень вчених, виявлено необхідність врахування вікових, психолого-педагогічних особливостей дітей старшого дошкільного віку, зокрема, супідрядність мотивів, нестійку увагу, значну емоційну збудливість до людей і світу.

Подальші дослідження вбачаємо у розробці експериментальної моделі формування моральної культури в дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення із природним довкіллям.

РОЗДІЛ 2.

ТЕХНОЛОГІЯ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ НА ЗАНЯТТЯХ ОЗНАЙОМЛЕННЯ З ПРИРОДНИМ ДОВКІЛЛЯМ

2.1. Діагностика сформованості моральної культури у дітей старшого дошкільного віку

Моральна освіта дітей дошкільного віку – не лише елемент морального виховання, а й визначальна умова її засвоєння, формування норм, правил, моральної культури.

Зважаючи на те, що проблема формування моральної культури дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення з природним довкіллям вивчено недостатньо ми здійснили дослідження, метою якого є теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови формування моральної культури дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення з природним довкіллям.

Виходячи з мети дослідження, поставили перед собою такі завдання:

- проаналізувати стан проблеми в науковій теорії та освітній практиці;
- визначити критерії, показники та провести діагностику рівня сформованості моральної культури дітей старшого дошкільного віку;
- теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови формування моральної культури в дітей старшого дошкільного віку;
- розробити експериментальну модель формування моральної культури в дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення з природним довкіллям;

Формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення з природним довкіллям передбачає розробку та проведення дослідження, що включає такі етапи:

I етап – константувальний: визначення та уточнення критеріїв, показників та рівнів сформованості моральної культури у дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення з природним довкіллям;

II етап - формувальний – розробка та апробація експериментальної моделі формування моральної культури;

III етап – підсумковий – аналіз кількісних та якісних результатів апробації запропонованої моделі шляхом порівняння стану сформованості моральної культури до і після формувального експерименту.

Діагностика сформованості моральної культури у дітей старшого дошкільного віку передбачає визначення та уточнення їх критеріїв, показників та рівнів. Важливим, окрім моніторингу сформованості моральної культури, є також обрана методика дослідження.

Сформованість моральної культури в дітей старшого дошкільного віку діагностуємо за такими критеріями: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий компоненти.

Когнітивний критерій передбачає знання та усвідомлення норм та правил моралі, здатність оцінювати моральну ситуацію, вміння застосовувати моральні категорії. включає елементарні знання про моральні принципи і норми моралі, судження, правила моральної поведінки у суспільстві; уявлення і знання про людей, навколишній світ і формування на цій основі морально-естетичних ідеалів, цінностей, зразків поведінки;

Ставлення, мотиви та почуття визначають емоційно – ціннісний критерій. Показниками якого є поважне та доброзичливе ставлення до людей, моральних цінностей, до навколишнього світу і до самої себе; емоційні реакції, прояв моральних почуттів, уміння керувати своїм емоційним станом, оцінка дитиною своїх дій, сформованість оцінних еталонів; наявність внутрішніх мотивів, здатність до співпереживання, співчуття.

Готовність до моральної поведінки; уміння і навички використання на практиці морально-етичних норм і правил (здатність здійснювати свій моральний вибір; сформованість навичок самоконтролю, що передбачає уміння

контролювати власні емоції, почуття; здатність корегувати свою поведінку відповідно до норм - показники поведінкового критерія сформованості моральної культури у старших дошкільників.

Відповідно до критеріїв та показників сформованості моральної культури у дітей старшого дошкільного віку охарактеризуємо їх рівні: високий, середній, низький (Див. Таблицю 2.1.).

Таблиця 2.1.

Критерії та показники компетентності	Рівні сформованості моральної культури у дітей старшого дошкільного віку		
	Високий	Середній	Низький
<p>I. Когнітивний:</p> <p>1) знання та усвідомлення норм та правил моралі</p> <p>2) усвідомленість дітьми необхідності добра, правди, щирості, любові, дружби, допомоги;</p> <p>3) вміння дітей порівнювати свою поведінку з поведінкою інших, здатність оцінювати моральну ситуацію</p>	<p>Глибокі і повні знання про правила поведінки, вміє формулювати моральні судження; розуміння та усвідомлення основних моральних понять; розуміння та вміння оцінювати життєві ситуації.</p>	<p>Достатня обізнаність із правилами поведінки; малий запас знань моральних понять, не зовсім чітка усвідомленість та розуміння їх сутності.</p>	<p>Поверхові обмежені знання про правила поведінки; не знає правил взаємодії з іншими; немає стійкої позиції стосовно проявів моральних понять, відсутність інтересу до проблем моралі.</p>

Продовження таблиці 2.1

<p>II. Емоційно-ціннісний:</p> <p>1) сприймання самого себе поважне та доброзичливе ставлення до людей;</p> <p>2) емоційні реакції, прояв моральних почуттів у різних ситуації;</p> <p>3) уміння керувати своїм емоційним станом</p>	<p>Емоційне забарвлення отриманих знань; наявність власних оціночних суджень вчинків та вчинків оточуючих; стійка позиція щодо відношення до моральних почуттів, цінностей, норм та правил; уміння керувати своїм емоційним станом</p>	<p>Наявність оціночних суджень; нездатність стримувати власні емоції у певних ситуаціях; не завжди або не в повній мірі проявляються емоції та почуття.</p>	<p>Рідкісні оціночні судження над власною поведінкою та поведінкою оточуючих; є випадки прояву негативної поведінки;</p>
<p>III. Поведінковий:</p> <p>1) реалізація моральних знань, умінь у поведінці;</p> <p>2) дотримання ціннісних орієнтацій в житті;</p> <p>3) Вміння здійснювати та свій моральний вибір та усвідомлювати наслідки своїх дій та подій.</p>	<p>Вміє знаходити спільну мову та інтереси з людьми; запам'ятовує нову інформацію та застосовує отримані знання та вміння на практиці; не конфліктує; обдумує і усвідомлює наслідки своїх дій.</p>	<p>Намагається знаходити спільну мову, хоч і не завжди виходить; запам'ятовує нову і цікаву інформацію, але не застосовує її; не завжди думає про наслідки своїх дій.</p>	<p>Не прагне спілкування з незнайомими людьми; конфліктний; не сприймає інформацію, якщо вона його не цікавить; не думає про наслідки своїх дій.</p>

Табл.2.1. Критерії та показники рівнів сформованості моральної культури у дітей старшого дошкільного віку

Експериментальне дослідження здійснювалося на базі Левківського ЗДО «Золотий ключик» та Кмитівського ЗДО «Капітошка». До експерименту залучено 50 дітей старшого дошкільного віку та 8 вихователів.

Щоб виявити стан сформованості моральної культури у дітей обраної вікової групи ми обрали низку методик та тестів.

З метою виявлення у дітей експериментальної групи старшого дошкільного віку сформованості когнітивного компоненту моральної культури обрали методику розуміння оповідань: змісту, сенсу, моралі. (див. Додаток 1) Дітям пропонували послухати серію оповідань на моральну тематику та відповісти на запитання типу «Про кого розповідається у оповіданні?», «Хто з тварин вчинив добре?», «Що таке добро і зло?»

Всі відповіді зафіксували у таблиці та підсумували бали кожного учасника експерименту, відповідно оцінюванню визначили рівень розвитку моральних суджень, обізнаність з моральними нормами у дітей.

Загалом, у 14 дітей із 25 – середній рівень розвитку моральних суджень, чотирьох – на високому рівні, інші – сім дітей показали низький рівень. Результати представимо на рис. 2.1, у відсотковому відношенні маємо: середній рівень – 56%, високий – 16%, низький – 28%.

Рис. 2.1. Рівень розвитку моральних суджень у дітей старшого дошкільного віку.

В цілому, діти мають уявлення про моральні норми, правила, можуть пояснити їх суть, знають про необхідність дотримання моральних норм.

Емоційні реакції, прояв почуттів, уміння керувати своїм емоційним станом діагностуємо за допомогою методів «Встановлення факту значущості емпатії у структурі особистості» та «Коробка пожертвувань». Даний метод дає можливість виявити рівень усвідомлення значущості емпатійної характеристики особистості. Кожній дитині пропонували відповісти на запитання «Який твій улюблений герой», «Що тобі в ньому подобається?».

Переважає більшість дітей називала супергероїв з мультфільмів, які можуть допомогти у будь – якій ситуації.

Напередодні проведення дослідження, ми провели гру, у якій найактивніші учасники отримали по дві фішки. З метою виявлення ставлення до інших, пропонували розглянути малюнки із зображенням дітей, що плачуть. При цьому розповідали, що у них поганий настрій, або сталася прикра ситуація.

Ставили запитання «Чи можемо їм допомогти? Як?». Ми можемо подарувати їм свої наклейки, адже для них це буде несподіваний подарунок. Складемо їх у коробку та відправимо поштою. Наголошуємо, що віддавати свої фішки необов'язково.

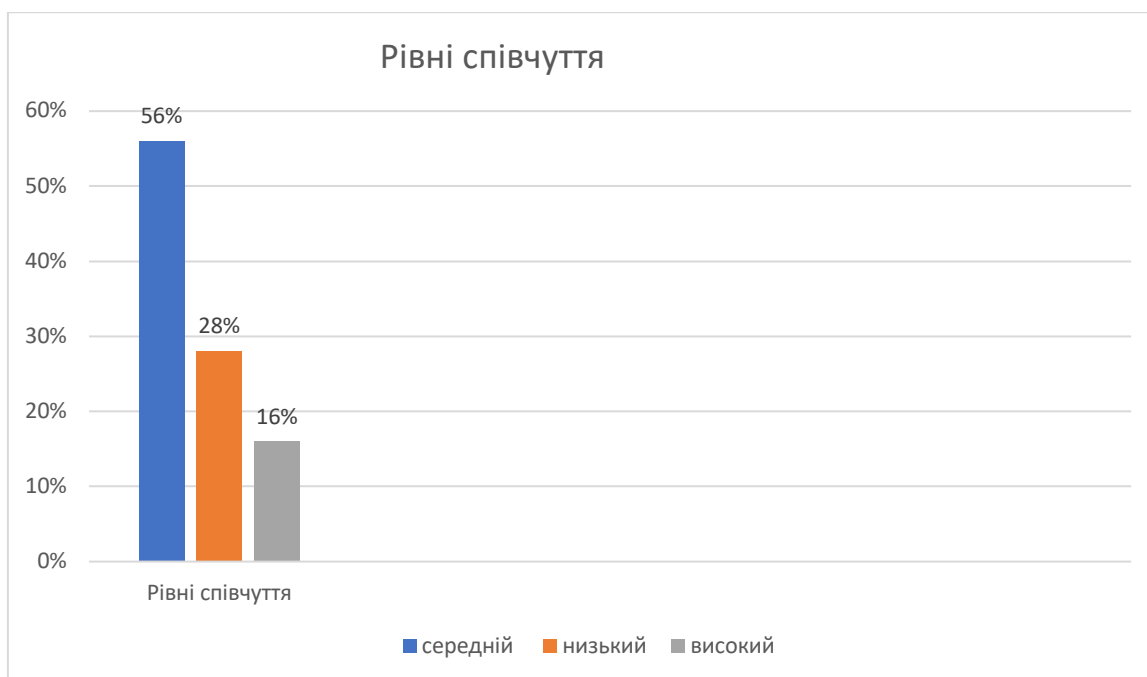
Всі відповіді зафіксовані у таблиці «Результати методики «Коробка пожертвувань» (див. Додаток 2).

Підсумувавши бали, можемо сказати, що 14 дітей з 25, мають середній рівень прояву емоцій, їм важко проявити свої переживання, при цьому мають уявлення про емоційні реакції інших.

Лише четверо показали високий результат, діти співпереживають і дітям, дорослим, тваринам, їм притаманно чуйність, ввічливість, уважність.

Сім вихованців показали низький рівень співчуття, їм важко розпочати бесіду, не проявляють переживань.

Демонструємо результати на рис. 2.2.

Рис. 2.2. Рівні співчуття в дітей старшого дошкільного віку

Як бачимо, низький рівень співчуття виявлено у 28% учасників дослідження, 16 % - мають високий рівень співчуття, решта – 56% - середній.

Вміння здійснювати свій моральний вибір, мотивувати, контролювати свою поведінку, самостійність у прийнятті рішень діагностуємо за методом «Бесіда» (див. Додаток 3).

Пропонували дітям відповісти на запитання: «Ти знаєш добру людину? Розкажи про неї», «Яку останнім часом ти зробив добру справу?», «Про кого ти турбуєшся і як?»

Відповіді були різними, дехто вважає, що добрі люди – це найближче оточення – мама, тато, друг; інші – герої з мультфільмів, оскільки всім допомагають. Добрі справи діти вбачають у допомозі мамі по господарству, догляд за домашніми тваринами.

Загалом, старші дошкільники можуть давати моральну оцінку вчинкам інших, проте не завжди їх вдало пояснюють. Відсоткове відношення продемонстровано на рис. 2.3:

Рис. 2.3. Рівні розвитку морального оцінювання у старших дошкільників

44% дітей, що брали участь у дослідженні виявили середній рівень розвитку морального оцінювання, можуть оцінити свою, але здебільшого поведінку інших.

Лише 20 % із 100% дітей виявили високий рівень розвитку та 36%- не володіють критеріями оцінювання моральної поведінки.

Щоб визначити рівень сформованості моральної культури у дітей старшого дошкільного віку знайдемо середнє арифметичне, отримане з проведених методик.

Отриманий результат продемонструємо на рис 2.4.

Рис. 2.4. Рівень сформованості моральної культури у старших дошкільників (експериментальна група)

52% дітей мають середній рівень моральної культури, при цьому добре володіють знаннями про мораль, моральні норми, адекватно оцінюють моральні ситуації.

Високий рівень показали лише 17,3% учасників дослідження, які мають адекватну оцінку моральних вчинків, яскраво виражені емоції, співчуття іншим, позитивну поведінку.

Проте, 30,7% - все ж мають низький рівень, їм характерні мінімальні знання про моральні норми, правила, їм важко оцінити вчинки інших та свої, контроль поведінки лише з боку дорослих.

Результати проведених методик у контрольній групі представлені на табл. 2.2.

Таблиця 2.2.

Рівні моральної культури	Контрольна група	Експериментальна група
Високий	14,7%	17,3%
Середній	53,3%	52%
Низький	32%	30,7%

Табл. 2.2 Рівні сформованості моральної культури у дітей старшого дошкільного віку на початку експерименту (у %)

Як бачимо, діти мають недостатні знання та навички моральної культури, тому виникає потреба у розробці комплексу форм і методів спрямованих на формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення з природнім довкіллям.

За результатами спостереження, анкетування для вихователів (Див. Додаток 7), можемо зробити висновок, що теоретичні знання щодо сформованості моральної культури не використовуються ними практичній діяльності на достатньому рівні.

2.2. Авторська експериментальна модель формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення з природним довкіллям

За результатами констатувального етапу, бачимо, що діти мають недостатньо сформовані уявлення про моральні норми, правила, моральні судження, оцінки, навички моральної поведінки, а, отже недостатньо сформовану моральну культуру.

Важливою умовою формування моральної культури дітей старшого дошкільного віку є набуття дітьми морального досвіду шляхом залучення до різних видів діяльності. Серед них, зазначимо ігрову діяльність, насичену емоційними переживаннями; спілкування з однолітками та дорослими; під час виконання спільної діяльності.

На другому етапі дослідження – нами розроблена та апробована експериментальна модель формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку.

Мета: формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення з природним довкіллям, розвиток інтересу, прагнення

до пізнання природи; здатності піклуватися про природні об'єкти та відповідати за свої вчинки.

Експериментальна модель формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку (див.рис.2.2.1) включала:

1. компоненти змістової структури моральної культури дітей старшого дошкільного віку: когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий.

Перший компонент передбачає обізнаність з моральними нормами та має на меті формування знань про мораль, моральність, усвідомлення норм та правил моралі, моральних понять та застосування у власному досвіді.

Усвідомлення норм, правил, категорій у моралі, дієве, лише за умови, свідомого оцінювання їх дитиною. Формування уявлення про моральні поняття включає їх усвідомлення та оцінювання.

Ставлення дитини та її почуття визначає емоційно - ціннісний компонент моральної культури «шестирічок». Охоплює емоції, потреби, інтереси, мотиви особистості.

Моральна поведінка виявляється у формі висловлювань, діях у ситуаціях морального вибору, вчинках. Будь-яка діяльність регулюється мотивами, для задоволення власних потреб.

2.Ефективним засобом формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку є заняття ознайомлення з природним довкіллям.

Апробація експериментальної моделі передбачала використання системи форм і методів формування моральної культури експериментальних групах та включення дітей у різні види діяльності.

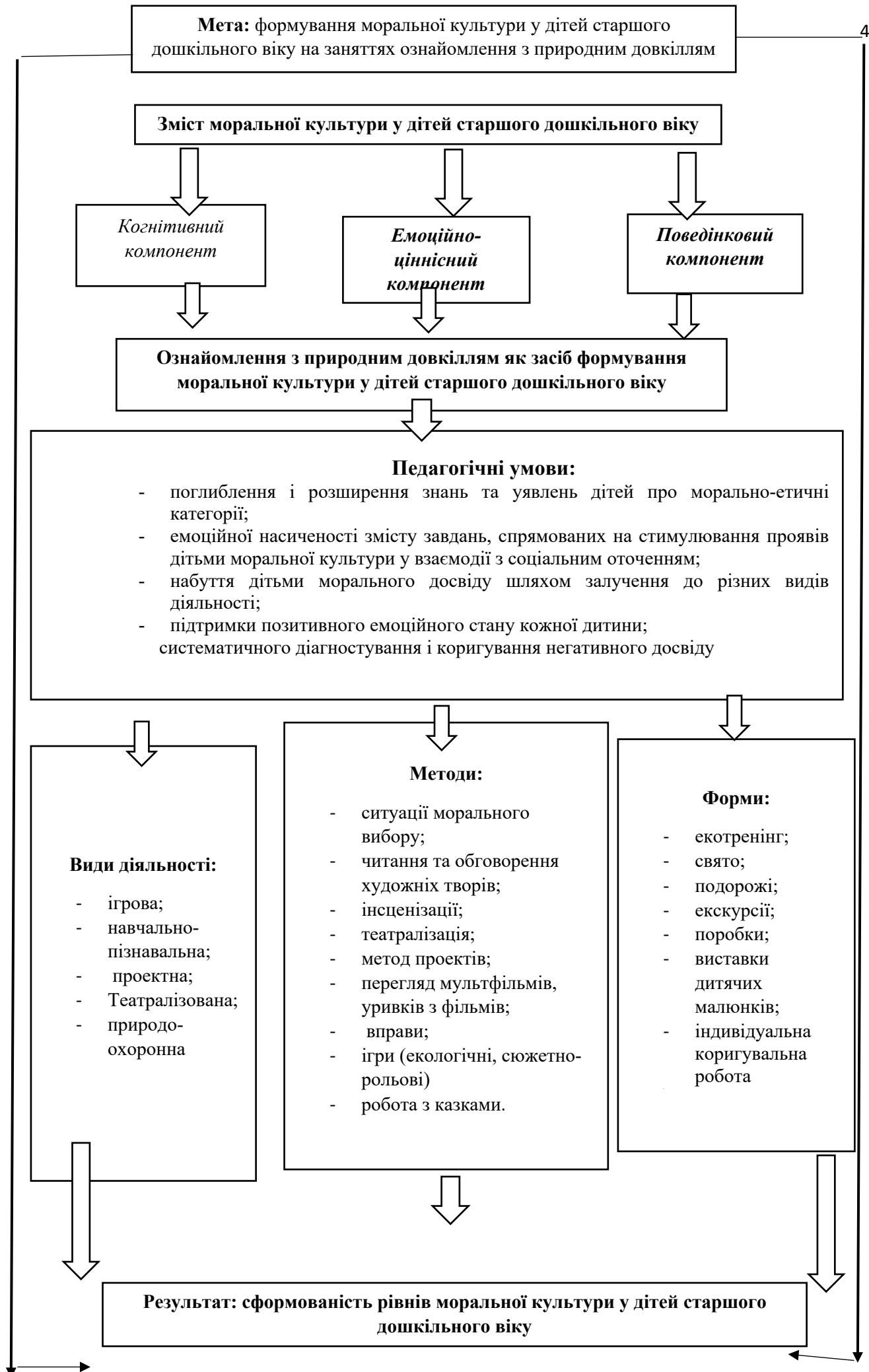
Система методів і форм формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку включає:

- інформаційний метод (читання і обговорення художніх творів, етичні бесіди, бесіди із залученням морального досвіду дітей, розповіді);
- ігровий метод (екологічні, сюжетно-рольові, дидактичні, театралізовані,);
- метод ситуацій морального вибору (аналіз, моделювання);

- інсценізації, лялькові, театралізовані вистави морального змісту, «театр природи»;
- екологічний тренінг, метод вправ (перевтілення, етюди на розпізнавання і передачу емоційних станів людей);
- психотехнології (психогімнастика);
- метод проєктів;
- екскурсії, прогулянки, спостереження за об'єктами природи;
- перегляд мультфільмів;
- організація родинних свят, виставок дитячих поробок;
- індивідуальна коригувальна робота

Результатом реалізації запропонованої моделі є сформованість рівнів моральної культури у дітей старшого дошкільного віку.

Рис. 2.2.1 Експериментальна модель формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення з природним довкіллям

Як зазначали вище, однією з ефективних педагогічних умов є набуття дітьми старшого дошкільного віку морального досвіду шляхом залучення до різних видів діяльності.

Досвід роботи у закладі дошкільної освіти свідчить, що необхідно виконувати роботу систематично, тому використовуємо основний вид діяльності – заняття, а саме ознайомлення з природним довкіллям.

Важливо формувати екологічно вмотивовану поведінку, на основі уявлень про норми поведінки у природі, взаємозв'язків у природі, бережливого ставлення, адекватно оцінювати поведінку однолітків у природньому довкіллі.

Природа є могутнім джерелом формування моральної культури. Одним із методів формування моральної культури дітей старшого дошкільного віку є читання та обговорення художніх творів.

Одним із методів формування моральної культури у дітей є робота з казкою. Казка акумулює у собі неоціненний досвід народу, основи народної етики, правила моралі.

Образи героїв казок наділені моральними якостями, які в реальному житті ототожнюються у взаєминах з оточуючими. Фантастичний світ казок викликає низку емоцій: сум, радість, переживання, обурення - невичерпне джерело розвитку емоційної сфери та творчих можливостей дошкільників [14].

У програмі формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення з природним довкіллям використовували фантастичні казки та казки про тварин, головними героями яких є природні об'єкти: рослини та тварини.

Цінний матеріал залишив нам у спадщину великий український педагог Василь Олександрович Сухомлинський. Головна мета його діяльності – формування всебічно розвиненої особистості, зокрема, і моральне виховання: формування моральних якостей, почуттів, норм, звичок, поведінки.

Художні твори, особливо, казки – розкривають сутність добра і зла, а образи героїв, їх поведінка і вчинки є зразками для наслідування.

В. О. Сухомлинський вважав, що «казка- активна творчість, яка охоплює сфери духовного життя дитини, її розум, почуття, уяву....У ній дитина знаходить реальну форму виявлення своїх духовних сил...» [49, с. 154]. Підтвердженням цього – «кімната казок», створена педагогом у Павлиській школі.

Герої казок наділені моральними якостями, які дитина «приміряє на себе», аналізує їх вчинки і поведінку. Як показує практика, більшість дітей асоціює себе із позитивними героями і хочуть бути схожими на них.

Основними формами роботи з казками є:

- слухання казок;
- бесіди за змістом казки;
- добір ілюстрацій;
- інсценізація казок;
- складання казок;

Для ефективного дитячого сприйняття казки важливими є імітація голосу тварин та використання міміки та жестів.

Старші дошкільники фантазують та вигадують нові казки. Важливо навчати дітей прийомам придумування, зокрема, обмірковувати задум, образи, сюжет. Обираємо казки відповідно віковим особливостям дітей.

На заняттях, прогулянках пропонуємо скласти свою казку на певну тематику, головними героями яких є тварини чи рослини. Наприклад, «Як Зайчик став хоробрим», «Пригоди Мурахи та його друзів», «Ввічлива Лисиця». Не усім вихованцям вдалося впоратися з цим завданням, адже вміння логічно вибудувати сюжетну лінію потребує розвиток уяви, фантазії, мислення. Доцільно запропонувати уявити себе головним героєм та подумати як би ти вчинив на його місці.

Ми вважаємо, що доцільно використовувати на практиці творчу спадщину В.О. Сухомлинського, зокрема морально - етичні твори «А серце тобі нічого не сказало?», «Як Микола став хоробрим?», «Сильний та мужній», «Рибка і жаба»,

«Чорногуз і Жабка», «Як Білочка дятла врятувала», «Соловейкове гніздо», «Як Бджілка знаходить квітку конвалії». Слухання та подальше обговорення змісту творів викликає бурхливу емоційну реакцію, аналізування вчинків і поведінка головних героїв свідчить про осмислення сюжету, формує навички моральних суджень.

Оповідання «Покинуте кошеня» вплинуло на настрої дітей, почуття жалю, суму до маленького самотнього кошеняти переповнили атмосферу. Створена нами аплікація «Кошеня» заклала у пам'яті поводження з тваринами, відповідальність за їх життя.

Художньо-зображувальна діяльність (образотворча, трудова, музична) розвиває почуття волі, самоконтролю, самооцінку на основі порівняння своєї роботи з іншими.

Для формування моральної культури дітей старшого дошкільного віку ми використовували творчість українських та зарубіжних письменників, серед них Б. Грінченко «Квітки», О. Іваненко «Кульбабка», «Кисличка», Г. Олуїч «Ясеневий листок», В. Чухліб «Пісня тоненької очеретинки» та інші.

Читання напам'ять: Платон Воронько «Липка» (уривок), «Бичок та Їжачок», «Журавлики – журавлі».

Поезії Наталі Забіли «Білі котики», «Зайчикова хатка» - викликали емоції співчуття до Зайчика, бажання допомогти у вирішенні його проблеми.

Пофантазувавши, змінили початок казки: Зайчик і Лисичка – добрі приятелі...

Твір О. Копиленко «Їдальня для птахів» надихнула на створення годівнички, щоденну турботу про зимуючих птахів.

Робота з літературними творами вимагає використання спектру методів і прийомів: слухання, переказ, розмальовування і малювання, ігри-драматизації, самостійне складання, що сприяє формуванню моральних суджень, знань, норм та свідоме використання їх у повсякденному житті.

При цьому перегляд ілюстрацій та репродукції картин, слухання музичних творів викликають відповідний емоційний стан.

Не менш цікавим та захоплюючим методом формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку є театралізація та інсценізація.

Театралізована гра – один із ефективних засобів формування моральної культури вихованців, набуття ними моральних знань, який також сприятливо впливає на розвиток мовлення, уваги, міміки, взаємодії у дитячому колективі та самовираженню кожного учасника вистави. («Солом'яний бичок», «Колосок»)

Тематика має моральну направленість, як і кожен обраний літературний сюжет, аналіз персонажів якого формує уявлення про моральні категорії «добро - зло», «доброта», «відповідальність»

Підготовка вистави передбачає знайомство з літературним твором, робота над роллю, репетиції та постановка. У ході репетицій формується морально доцільна поведінка. [36]

Попередня робота включає формування знань про характерні особливості природних об'єктів. Бажання «перевтілитися в героя» підсилюється переодяганням у відповідний костюм, тому залучаємо до співпраці батьків.

У процесі роботи над постановою усвідомлюються зв'язки між природними об'єктами та об'єктами неживої природи.

Театральне мистецтво є одним із засобів реалізації експериментальної моделі формування моральної культури у старших дошкільників.

Театр природи має величезний виховний потенціал. Його автор – Галина Тарасенко визначила такі умови його створення: відповідність сюжету природним процесам; участь у виставі та її підготовці беруть усі діти; виготовлення декорацій, костюмів - обов'язкове; формування артикуляції, дикції, реалізація еколого-виховних завдань на тлі розвитку уяви, фантазії; залучення працівників закладу та членів родин до створення вистави.

Вистави присвячені основним природним явищам «Нехай живе Ялинка», «День народження Підсніжника», «Дощова пригода», «Як Сніговики Зиму зустрічали».

Театралізована діяльність екологічного спрямування навчають співучасті та співпереживання, викликають бажання допомогти об'єктам природи. Крім

цього, формує сценічні навички, вміння імпровізувати та працювати у колективі [53].

Ігри – драматизації сприяють розвитку пам'яті уваги, допитливості. Так, наприклад, гра «З якої казки тварина?» узагальнюють та систематизують знання дітей про диких та свійських тварин. Дитина за допомогою жестів та пантоміміки показує головного героя, а інші пригадують автора казки та її назву. (А. Давидов «Вовчі каверзи», І. Крип'якевич «Ведмідь», В. Сухомлинський «Лисячий хвіст»). Ігри-інсценізації поєднують усі види театралізованої діяльності. Старший дошкільник обладнає сцену, вигадує ролі для іграшкових персонажів, і виконує їх за них.

Існують такі різновиди театру:

- театр картинок, де двосторонні картинки виконують роль персонажів та декорацій;
- театр масок- маски можуть бути об'ємними чи площинними.
- ляльковий театр поєднує різні види ляльок, що викликає яскраву емоційну реакцію.
- пальчиковий театр використовують коли є необхідність показати одразу декілька героїв.

Театралізація виступає не лише засобом формування естетичного сприйняття, а й джерелом творчого розвитку [38].

Сучасна робота дошкільного закладу передбачає використання інформаційно-комунікаційних технологій, що дає змогу демонструвати динамічні процеси росту і розвитку тваринного та рослинного світу за допомогою відеофрагментів; відтворювати звуки природи, створювати слайд-шоу; ілюструвати об'єкти живої та неживої природи.

Апробація експериментальної моделі формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення з природним довкіллям передбачає впровадження мультимедійних технологій у всіх формах освітнього процесу.

У роботі з дітьми нами використовувалися такі засоби інформаційно-комунікаційних технологій:

- комп'ютер;
- принтер;
- мультимедійний проектор;
- мультимедійна дошка;
- телевізор.

З цією метою пропонуємо перегляд мультфільмів та фрагментів з фільмів, сюжети яких мають повчальний зміст, а головні герої - об'єкти природи.

При цьому, окрім набуття знань, у дітей розвиваємо спостережливість та емоційність. Перегляд мультфільму «Заєць Коська та Струмочок» викликали емоції здивування, коли струмочок став хмаринкою.

Мультфільм «Бджілка Майя» формує у старших дошкільників моральні якості, що дають змогу доцільно поводитися у колективі, підтримуючи дружні стосунки.

«Уроки тітоньки Сови» захоплюють увагу дітей цікавими сюжетами, життєвими ситуаціями, у які потрапляють її помічники.

Відеоматеріали, як і казки, мають повчання приховане, яке необхідно озвучити у процесі аналізування побаченого чи почутого. В активний діалог включалися усі вихованці, кожен ділився отриманими емоціями, даруючи їх своїм товаришам.

З метою розвитку емоційних реакцій пропонуємо екскурсії, прогулянки на свіжому повітрі, розгляд картин живопису, використовуючи методи бесіди, спостереження, ігрові вправи та самостійну художню діяльність.

Відчути радість, здивування, захоплення, а часто і сум, жаль, дають можливість прогулянки та екскурсії. Сприймати красу навколо допомагають ігрові прийоми: розгляд з різних точок та через рамку. Дитина зосереджується на заданому об'єкті, наприклад, берізці та уважно розглядає стовбур, гіллячко та листочки, місцевість, де росте дерево.

Під час піших переходів за межі закладу дошкільної освіти спостерігаємо за живими об'єктами: мурахами, білочкою, чи їжачком. Несподівана зустріч дарує безліч емоцій, які вихованці розповідають один одному, працівникам закладу та під час зустрічі з батьками. Пригадують попередні зустрічі з братами нашими меншими, історії, що з ним відбувалися, та переглянуті раніше мультфільми, де вони були у головній ролі.

Екскурсії в природу сприяють «живому спілкуванню», важливо робити паузи для споглядання і активно вести бесіду.

Помічений у траві равлик неодмінно зацікавить дітей, а відповіді на запитання про особливості харчування, догляд за ним доповнять запас знань про правила поводження з природою.

Під час екскурсій маємо можливість зібрати необхідний матеріал для виготовлення гербарію.

Ефективними є спостереження за живими об'єктами після читання творів різних літературних жанрів. Наприклад, В. Біанкі «Пригоди Мурахи», діти пригадують опис, поведінку головного персонажа і співставляють з мурахою, яку побачили під час прогулянки.

У дошкільному віці основним видом діяльності є гра.

На заняттях ознайомлення з природнім довкіллям використовуємо сюжетно-рольові та екологічні ігри.

Основна мета таких ігор – всебічний розвиток дитини – формування особистісних моральних якостей, розумових здібностей та використання їх у ході гри. Вихованець у сюжетно-рольовій грі приміряє на себе відведену роль, фантазує, і демонструє відповідні дії.

Гра – основний вид діяльності у дітей дошкільного віку - дає можливість ознайомити з правилами поведінки, розвивати взаємини у реальному часі, переживати емоції та почуття відповідно до обраної ролі та виконувати відповідні дії, навіть, якщо це небажані дії.

Дидактичні ігри реалізують ігрові задуми дитини, дають можливість активно сприймати предмети, об'єкти, самостійно робити висновки,

використовувати здобуті раніше знання і навички у вирішенні поставлених завдань. Діти старшого дошкільного віку залюбки виконували завдання із серії дидактичних ігор «Хто де живе?», «Чиї сліди?», «Добре чи погано?», «Азбука емоцій», «Свійські та дикі тварини», вправлялися у роботі з схемами, будували описи тварин, розвивали вміння працювати самотійно на у колективі.

Екологічні ігри передбачають формування уявлень про навколишній світ, об'єкти природи. У ході гри дитина не лише систематизує та узагальнює набуті раніше знання, а й формує бережливе ставлення до природи, природо доцільну поведінку. Зокрема, «Чарівні дощечки», «Хто поруч з нами живе?», «Хто за ким?».

Успішно виконані завдання викликали радісний настрій, а своєчасна допомога колегам по грі приносить відчуття задоволення.

В цілому ігри викликають позитивні емоції та почуття та формують емоційний досвід вихованців, що є основою морального розвитку.

Однією із форм формування моральної культури на заняттях ознайомлення з природним довкіллям є екологічний тренінг, що має на меті формування емоційного досвіду, саморозвитку особистості; створення успішної роботи в команді. [19].

Екотренінг передбачає використання вправ у певній послідовності: 1) вивчення світу рослин та тварин на обраній ділянці; 2) розвиток емоційного сприймання природи; (вправи «Природний оркестр», «Розвідники природи», «Я - берізка») 3) використання ігрових вправ та ігор, метою яких є встановлення екологічних ланцюжків («Хто де живе?», «Що зайве у лісі?») [18].

Тематика екологічного тренінгу: «Дім для тварин», «Всі тварини потрібні», «Рослини-наші помічники», «Тварини і рослини- наші друзі».

Не менш ефективними є вправи «Продовж речення», «Як би ти зробив?», дидактичні ігри «Добре чи погано?», «Оціни вчинок» (див. Додаток 4).

Самостійність у вирішенні поставленої проблеми, обґрунтування своїх припущень, формування висновків спонукають ситуації морального вибору.

Вихованці, аналізуючи проблему, використовують наявний багаж знань для практичного вирішення завдання. Більшість висловлених суджень співпадають. (Див. Додаток 5)

Доцільно зазначити, що рівень розвитку залежить не тільки від дитини, а й від рівня професійної компетентності вихователя, його спрямованості, інтонації, міміки, використання різноманітних форм, методів, засобів оптимізації виховного процесу, виявлення та дотримання педагогічних умов праці.

Для розвитку пізнавального інтересу, емоційних реакцій пропонуємо свята та розваги природничого змісту, присвячені Дню Землі, Тижню Води та інших дат.

Такі форми роботи дають можливість проявити активність, творчі здібності, формують естетичний смак, бажання піклуватися про довкілля та доцільну поведінку з об'єктами природи. При цьому, велику роль у природо доцільній поведінці відіграє емоційне забарвлення інформації про складові природи, тобто міміка та пантоміміка педагога. Чим цікавіше представлено матеріал про довкілля, тим якісніше засвоєно знання. Пізнавальний інтерес спонукає до нових знань, а емоційно-ціннісне ставлення стає більш усвідомленим.

Вміння розрізнити свій емоційний стан та оточуючих, відкрито виражати свої почуття формує психогімнастика. Пропонуємо перетворитися у метеликів та діяти відповідно інструкції - злітати, сідати, розплющувати оченята, та розповісти що відчували, який настрій вас охопив у той момент.

Пропонуємо психогімнастику «Метелики», «Квітка Доброти», «Усміхнися»; вправи «Малюємо настрої», «Мімічна гімнастика».

Не менш дієвим є створення у груповій кімнаті – «екрану настрою», що представляє стенд із зображенням настрою відповідно – веселого і сумного. Вихованець демонструє свій настрій смайлом. Така практика допомагає оцінити емоційну атмосферу, що панує у дитячому колективі. Щоденна перевірка та обговорення екрану настрою залучає педагога і дітей підтримувати один одного.

Запорука успіху – співпраця закладу освіти та сім'ї. З цією метою проводимо консультації, бесіди, створюємо виставки, вікторини, проєкти.

Проєктна діяльність залучає дітей до самостійної практичної роботи, мета якої полягає у створенні нового чи удосконалення існуючого. Позитивно впливає на розвиток навичок проєктування, що полягає у втіленні задуму у реальність.

Проєкт «Земля – наш дім» демонструє спільну роботу вихованців, батьків та колективу закладу:

- Акція "Подаруй квітку" (діти разом з батьками);
- Посадка дерев на території дитячого садка та ігрового майданчика;
- Виготовлення поробок з «відхідного матеріалу»;
- Підготовка і показ малюкам молодшої групи казки "Рукавичка";
- Город на підвіконні.

Підготовка та проведення свят та розваг природничого змісту позитивно впливають на емоційну сферу дітей, формують навички поведінки в природі.

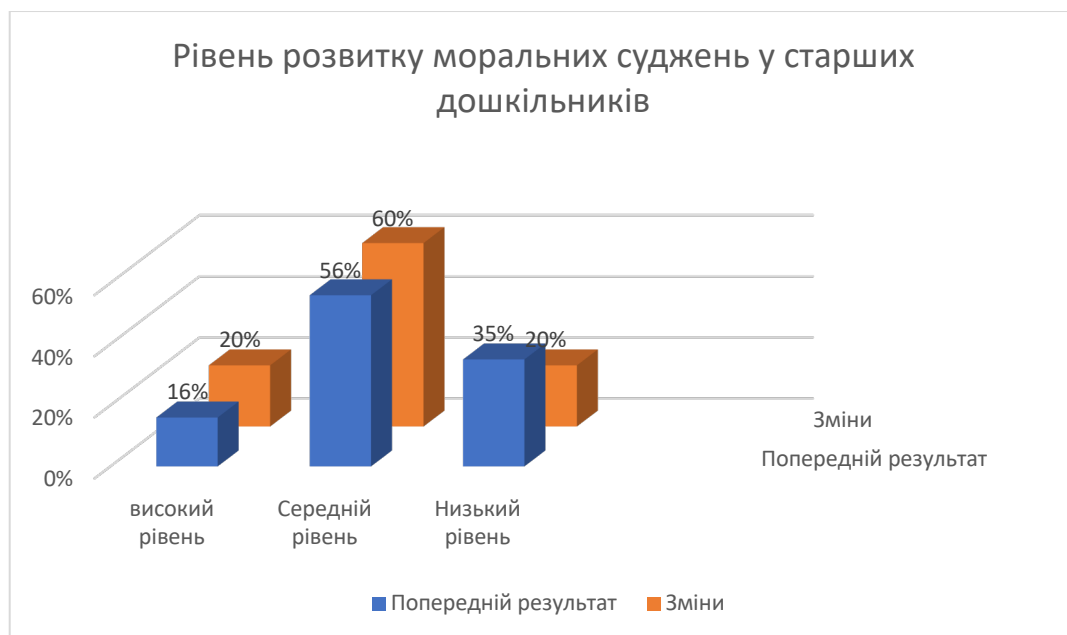
Можливість виявити причини зниження рівня моральної поведінки дошкільника допомагає анкетування для батьків.(див. Додаток б), а з старшим дошкільником проводиться індивідуальна коригувальна робота.

2.3. Динаміка розвитку моральної культури у старших дошкільників

Систематичне впровадження у навчально - виховний процес елементів моральної культури дає ефективний результат.

Так, підсумкове дослідження дало змогу виявити та зафіксувати такі зміни у рівні моральної культури старших дошкільників (Рис. 2.6.): у 15 дітей із 25 – середній рівень розвитку моральних суджень (60%) , у 5– на високому рівні (20%)– 5 дітей показали низький рівень (20%). Тобто, на 4% (1 дитину) збільшився високий та середній рівень розвитку моральних суджень у дітей

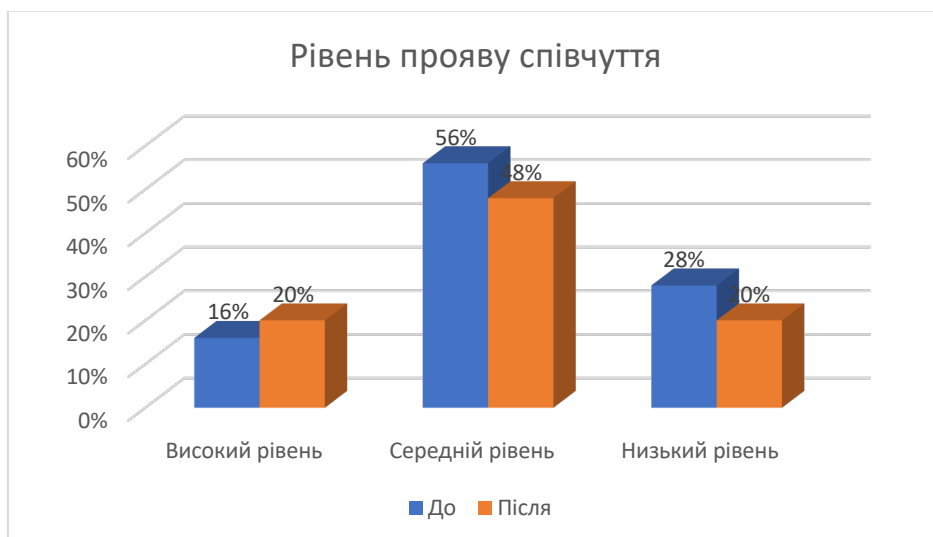
старшого дошкільного віку, та на 8%- зменшився – низький. Результати представлені на рис. 2.3.1.

Рис. 2.3.1. Рівень розвитку моральних суджень у дітей старшого дошкільного віку

Рівень вияву співчуття також змінився:

низький рівень співчуття виявлено у 32% учасників дослідження, що на 4% менше, 20 % - високий рівень співчуття, решта –48% - середній (збільшилося на 1 дитини). Результати фіксуємо на рис. 2.3.2.

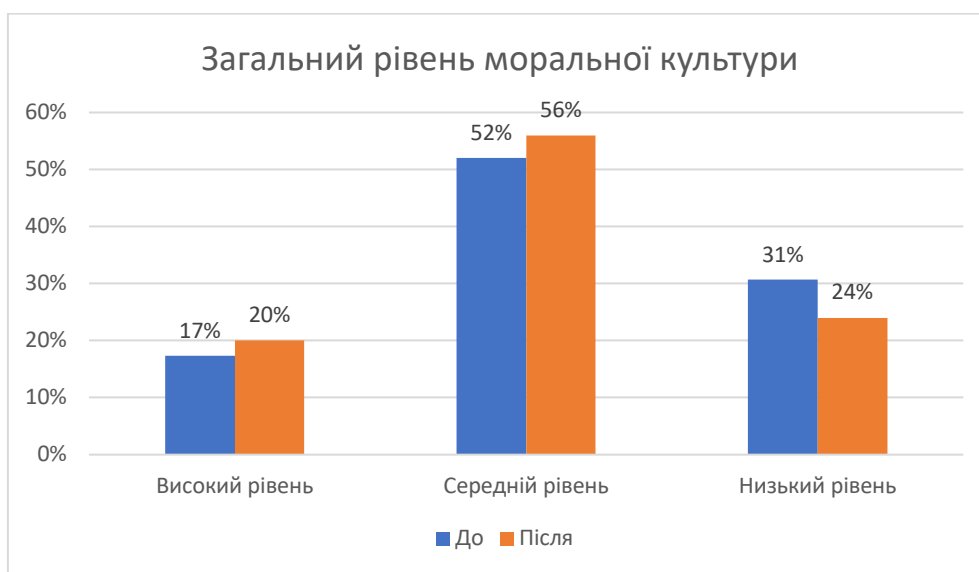
Рис2.3.3. Рівень прояву співчуття у дітей старшого дошкільного віку

Вміння здійснювати свій моральний вибір, мотивувати, контролювати свою поведінку, самостійність у прийнятті рішень у ході дослідження показало,

що 48% дітей, що брали участь у дослідженні виявили середній рівень розвитку морального оцінювання, можуть оцінити свою, але здебільшого поведінку інших.

24 % дітей виявили високий рівень розвитку (на одну дитину більше), та 28%- не володіють критеріями оцінювання моральної поведінки .

Загальний рівень моральної культури у дітей старшого дошкільного віку змінився ось так (Рис. 2.7): високий рівень у відсотковому співвідношенні підвищився на 2,7%, середній – на 4%, низький, навпаки, знизився на 6 %.

Рис.2.3.4. Загальний рівень моральної культури у дітей старшого дошкільного віку

Освітній процес у ЗДО забезпечує сприятливі умови для формування моральної компетентності і якостей, що зумовлюють ефективність її діяльності та поведінки.

Дослідження на теоретичному та практичному рівнях дало змогу визначити та обґрунтувати ефективні організаційно-педагогічні умови.

Педагогічними умовами їх формування у дітей старшого дошкільного віку визначено:

- поглиблення і розширення знань та уявлень дітей старшого дошкільного віку про морально-етичні категорії;

- емоційної насиченості змісту завдань, спрямованих на стимулювання проявів дітьми моральної культури у взаємодії з природним оточенням;
- набуття дітьми морального досвіду шляхом залучення до різних видів діяльності (ігрової, навчально-пізнавальної, проєктної, природо-охоронної, зображувальної, театралізованої);
- підтримки позитивного емоційного стану кожної дитини;
- систематичного діагностування і коригування негативного досвіду моральної культури старших дошкільників.

Реалізована експериментальна модель формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення з природним довкіллям передбачала комплекс форм і методів навчання, серед них ситуації морального вибору, вправи, дидактичні, сюжетно-рольові ігри, робота з казкою, читання та обговорення літературних творів, театралізація, перегляд мультфільмів, фрагментів фільмів, проєкти свята, розваги, екскурсії в природу, прогулянки на свіжому повітрі показала свою ефективність. Порівнявши отримані результати груп на константувальному та підсумковому етапах, можна зазначити, що в експериментальній групі дітей з високим рівнем стало на 2,7% більше, а з низьким – на 6% менше (див. табл. 2.3.1.)

Таблиця 2.3.1

Рівні	Константувальний етап експерименту		Підсумковий етап експерименту	
	<i>Контрольна група</i>	<i>Експериментальна група</i>	<i>Контрольна група</i>	<i>Експериментальна група</i>
<i>Високий</i>	16%	17,3%	16%	20 %
<i>Середній</i>	51,3%	52%	50,7%	56%
<i>Низький</i>	32,7%	30,7%	33,3%	24,7%

Табл. 2. Рівні сформованості моральної культури у дітей старшого дошкільного віку до і після експерименту

Позитивні якісні зміни за всіма критеріями і показниками -більш глибока усвідомленість моральних понять, стійкіша мотивація, прояви гуманних моральних почуттів, поглиблення вмінь самоконтролю. Загалом, більш високий рівень сформованості моральних почуттів дітей старшого дошкільного віку експериментальних груп, порівняно зі старшими дошкільниками контрольних груп, є значно вищим, тому що в останніх здійснювалась традиційна навчально-виховна діяльність.

Таким чином, проведене теоретико-експериментальне дослідження підтвердило основні положення гіпотези. Експериментально доведено, що запропоновані зміст, форми та методи виховання, що використовувалися на заняттях ознайомлення з природним довкіллям – ефективні.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Дослідження рівня сформованості моральної культури у дітей старшого дошкільного віку на заняттях з ознайомлення з природним довкіллям відбувалося у три етапи. На константувальному етапі нами визначено критерії та показники розвитку моральної культури та рівні їх сформованості - відповідно: високий, середній, низький. Показниками когнітивного критерію визначено знання та усвідомлення норм та правил моралі; морально-етичних категорій добра, правди, дружби, відповідальності; вміння порівнювати свою поведінку з іншими; здатність оцінювати моральну ситуацію.

Сприймання себе поважне та доброзичливе ставлення до людей; емоційні реакції, прояв моральних почуттів у різних ситуації; уміння керувати своїм емоційним станом відносно до показників емоційно-ціннісного критерію. Поведінковий критерій визначаємо за такими показниками: реалізація моральних знань, вмінь у поведінці; вміння здійснювати моральний вибір та усвідомлювати наслідки своїх дій та подій.

Для моніторингу наявних знань, умінь та навичок ми обрали різні методики, зокрема «Методика розуміння оповідань: змісту, сенсу, моралі», «Метод встановлення факту значущості емпатії у структурі особистості», «Метод «Коробка пожертвувань», «Метод «Бесіда».

За результатами оцінювання з усіх проведених методик можемо визначити загальний рівень моральної культури у старших дошкільників. Виявили такі результати: 52% дітей мають середній рівень моральної культури, тобто більшість знає про необхідність дотримання моральних норм, але дотримується їх лише в ситуаціях, коли нехтування ними загрожує неприємності (ситуаційна вихованість), проявляє здатність до здійснення морального вибору у своїй діяльності, але не завжди їм слідує.

17,3% виявили високий рівень моральної культури - дитина має уявлення та знання норм моралі, вміє формулювати моральні судження, має стійкі моральні потреби, характеризується розвиненістю моральних почуттів (співпереживання, співчуття, совісті), здатністю до вольової регуляції власної моральної поведінки.

Низький рівень зафіксували у 30,7% учасників дослідження, що мали труднощі у спілкуванні, емоційний стан – нестабільний, поведінка відповідно до норм, лише за контролю з боку дорослих.

Після систематично організованої роботи з формування моральної культури відповідно до визначених педагогічних умов, виявили такі результати: загальний рівень моральної культури у дітей старшого дошкільного віку змінився ось так: високий рівень у відсотковому співвідношенні підвищився на 2,7%, середній – на 4%, низький, навпаки, знизився на 5,3 %.

Експериментальна модель формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення з природним довкіллям результативна.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі на здобуття ступеня магістра здійснено теоретичне обґрунтування та практичне вирішення наукової проблеми формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення з природним довкіллям, що дає змогу зробити такі висновки:

1. Вивчення стану досліджуваної проблеми в педагогічній науці та практиці переконує в актуальності цілеспрямованої підготовки вихователів до взаємодії з дітьми та батьками.

Уточнено терміносистему дослідження, яку складають базові поняття: «моральна культура», «моральна культура дітей старшого дошкільного віку», «природне довкілля»;

Системоутворювальним визначено поняття «моральна культура» - система цінностей, норм та принципів, що виявляється у поведінці та гуманних взаєминах особистості, спрямована на її розвиток, самовдосконалення.

Авторське тлумачення поняття «моральна культура дітей старшого дошкільного віку» розглянуто як інтегральне новоутворення дітей старшого дошкільного віку, яке передбачає єдність моральних знань, норм, цінностей, почуттів особистості, що регулюють її поведінку та виявляються у гуманному ставленні до людей і світу.

2. Охарактеризовано структуру моральної культури, що включає такі компоненти: когнітивний (знання та усвідомлення норм та правил моралі, здатність оцінювати моральну ситуацію, вміння застосовувати моральні категорії), емоційно - ціннісний (визначає поважне та доброзичливе ставлення до людей, емоційні реакції, прояв моральних почуттів, уміння керувати своїм емоційним станом), поведінковий (вміння здійснювати свій моральний вибір, мотивувати, контролювати свою поведінку, самостійність у прийнятті рішень).
3. Обґрунтовано педагогічні умови, що забезпечують формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку: поглиблення і розширення знань та уявлень дітей старшого дошкільного віку про морально-етичні категорії;

емоційної насиченості змісту завдань, спрямованих на стимулювання проявів дітьми моральної культури у взаємодії з природним оточенням; набуття дітьми морального досвіду шляхом залучення до різних видів; підтримки позитивного емоційного стану кожної дитини; систематичного діагностування і коригування негативного досвіду моральної культури старших дошкільників..

4. Розроблено експериментальну авторську модель формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення з природним довкіллям. У процесі педагогічного експерименту реалізовано модель та програму її впровадження, забезпечено використання форм і методів навчання (ситуації морального вибору, вправи, дидактичні, екологічні, сюжетно-рольові ігри, робота з казкою, читання та обговорення літературних творів, театралізація, свята, проєкт, розваги, екскурсії в природу, прогулянки на свіжому повітрі).

Результати діагностики наприкінці формувального етапу дослідження засвідчили зростання показників рівня сформованості моральної культури у дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення з природним довкіллям. Обробка та інтерпретація отриманих даних засвідчує позитивну динаміку показників рівнів сформованості моральної культури у дітей старшого дошкільного віку.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми і передбачає подальше поглиблення теоретичних та практичних шляхів формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку на заняттях ознайомлення з природним довкіллям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абетка чеснот української дитини: практико-орієнтований збірник методичних матеріалів / авт.-упор. Л.В. Калуська. – Тернопіль: Мандрівець, 2008. – 136 с.
2. Академічний тлумачний словник <http://sum.in.ua/s/kuljtura>
3. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні (нова редакція), 2021.-37 с.
4. Басюк Н., Амелічкіна В. Гра як засіб виховання моральних почуттів старших дошкільників // Розвиток особистості молодшого школяра : сучасні реалії та перспективи: матеріали третьої науково-практичної Інтернет-конференції молодих науковців та студентів: Випуск 4 / Упорядники О. І. Кіліченко, Л. І. Хімчук. — Івано-Франківськ, 2017. — С. 183 — 185. 300 с.
5. Басюк Н. А. Іван Огієнко і виховання почуття відповідальності у дітей // Вісник Житомирського педагогічного університету. — Вип. 9. — Житомир, 2002. — С. 132-134.
6. Басюк Н.А. Моральне виховання дітей дошкільного і молодшого шкільного віку: погляди класиків і практика сьогодення // Інклюзія в умовах професійної (професійно-технічної) освіти. – Житомир:ФОП «Левковець», 2019.– С.58-67.
7. Басюк Н.А. Моральні почуття старших дошкільників: підходи до розуміння // Система підготовки майбутніх фахівців у контексті становлення Нової української школи : монографія / за заг. редакцією В. Є. Литньова, Н. Є. Колесник, Т. В. Завязун. – Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2019 – 344 с. Ав. С. 274–287.
8. Бех І. Д. Виховання особистості : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.
9. Богуш А.М. Довкілля: для дітей дошкільного віку [метод. посіб.для вихователів дитсадків і батьків]/ А.М. Богуш, В.Р. Ільченко.- Полтава: НМЦІЗО, 2013.-ч.2.-76 с.

10. Богуш А., Гавриш Н. Методика ознайомлення дітей з довкіллям у дошкільному навчальному закладі. Підручник для ВНЗ. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2010. 408 с.
11. Васянович Г. П. Вибрані твори: у 7 т. Т. 3 : Педагогічна етика: навчальний посібник / Г. Васянович. – Львів: Норма, 2015. – 420 с.
12. Великий Тлумачний словник сучасної мови
<https://slovnkyk.me/dict/vts/%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D1%96%D0%BB%D0%BB%D1%8F>
13. Войтко В. І. Педагогічні ідеї К. Д. Ушинського / В. І. Войтко, С. М. Полгородник, Н. П. Калениченко. – К.: Вища школа, 2008. – 340 с.
14. Голубовська Л. Казка в дитячому садку і нетрадиційні форми роботи з нею / Л. Голубовська // Підготовка педагогів до впровадження державних стандартів дошкільної та початкової освіти: збірник науково-методичних праць / за заг. ред. В.Є. Литнєва, Н.Є. Колесник, Т.В. Научук.- Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013.-С. 46-49
15. Гоулман Д. Емоційний інтелект / Д. Гоулман, С. Гумецкая. – Харків: Vivat, 2009. – 512 с.
16. Дитина: Освітня програма для дітей від двох до семи років/ наук. кер. Проекту В.О. Огнев'юк; авт. кол.: Г.В. Беленька, О. Л. Богініч, Н.І. Богданець-Білоskalенко [та ін].; наук.ред.: Г.В. Беленька, М.А. Машовець; Мін.осв. і науки України, Київ. ун-т ім. Б. Грінченка.- К: Київ ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. – 304 с.
17. Екологічне виховання / за ред. І. В. Воронюк. – Херсон. : РІПО 2011. – 70
18. Зебзеєва В. Еколого-психологічний тренінг / В. Зебзеєва //Методика ознайомлення дітей з природою: Хрестоматія / Укладач Н.М. Горопаха. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2012. – С.336-341
19. Ігнатова А., Кос Л. Екологічний тренінг як засіб ігрової дії при встановленні взаємозв'язків у природі // А. Ігнатова, Л. Кос // Підготовка педагогів до впровадження державних стандартів дошкільної та початкової освіти: збірник науково-методичних праць / за заг. ред. В.Є.

- Литнџова, Н.Є. Колесник, Т.В. Научук.- Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013.-С.75-77
- 20.Інноваційні процеси в розвитку дошкільної та початкової освіти : зб. наук. праць / за заг. ред. Н. А. Басюк. — Житомир: вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2018. — 346 с.
21. Кисельова О. І. Морально-етичне виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Дошкільна педагогіка» / О. І. Кисельова ; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2009. – 21 с
- 22.Кононенко О.Л. Педагогічна і вікова психологія / О.Л.Кононенко . – К., 2001 – 337 с
- 23.Кононко О.Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О. Л. Кононко. – К., 2001. – 37 с.
- 24.Кононко О.Л. Стратегічна мета виховання – життєва компетентність дитини//Дошкільне виховання. – 2009. - №5
- 25.Кулачківська С. Є. Я – дошкільник (вікові та індивідуальні аспекти психічного розвитку) / С. Є. Кулачківська, С. О. Ладивір. – К. : Нора-прінт, 1996. – 108 с.
- 26.Комплексна програма розвитку, навчання та виховання дітей дошкільного віку «Соняшник»/ Л.В. Калуська.- Тернопіль: Мандрівець,2014.- 144с.
- 27.Куньч З.Й. Універсальний словник української мови. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2005.
- 28.Лапченко І. О. Емоційне ставлення до себе та ровесників як чинник особистісного розвитку дитини дошкільного віку: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Лапченко Інна Олександрівна. – К., 2006. – 237 с.
- 29.Лисенко Н.В. Теорія і практика екологічної освіти: дошкільник-педагог. Навчально-методичний посібник для ВНЗ. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2009. – 400 с.

30. Лохвицька Л. В. Програма з морального виховання дітей дошкільного віку «Скарбниця моралі» / Л. В. Лохвицька. - Тернопіль : Мандрівець, 2014. - 128 с.
31. Максимова О. О., Марковська Н. М. Моральне виховання старших дошкільників у значущій діяльності / О. О. Максимова, Н. М. Марковська // Підготовка педагогів до впровадження державних стандартів дошкільної та початкової освіти: збірник науково-методичних праць / за заг. ред. В. Є. Литнєва, Н. Є. Колесник, Т. В. Наумчук. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. — С. 126 — 128.
32. Максимова О. О., Мілківська А. В. Формування моральної свідомості старшого дошкільника засобами усної народної творчості // Формування професійної компетентності майбутніх педагогів дошкільної та початкової освіти: збірник науково-методичних праць / за заг. ред. В. Є. Литнєва, Н. Є. Колесник, Т. В. Наумчук. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014.- С. 410-413.
33. Максимова О. О. Підготовка майбутнього вихователя до створення ситуації успіху в ігровій діяльності дошкільників / О. О. Максимова // Актуальні проблеми сучасної дошкільної та шкільної педагогіки: Збірник науково-методичних праць молодих дослідників / За ред. О. О. Максимової, М. А. Федорової. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2010. — с. 12 — 16.
34. Максимова О. О. Формування успішної особистості шестирічного першокласника (експериментальне дослідження) / О. О. Максимова // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / Гол. ред.: Мартинюк М. Т. — Умань: ПП Жовтий О. О., 2009. — Ч. 3. — С. 124-130.
35. Марочко Г. С. Формування в дітей старшого дошкільного віку дбайливого ставлення до природи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. Київ, 1993. 23 с

36. Марчук Ю. Театральна діяльність як засіб формування діалогічної компетенції старших дошкільників / Ю. Марчук // Підготовка фахівців у контексті становлення Нової української школи / за заг. ред. В.Є. Литнєва, Н.Є. Колесник, Т. В. Завязун.- Житомир : ФОП «Н.М. Левковець», 2018. – У 2-х ч.- Ч.І.- С.124-128
37. Мельничук О. І. Виховні ситуації як засіб соціально-морального розвитку дітей старшого дошкільного віку / О. І. Мельничук // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – Ніжин, 2012. – № 3. – С. 85-88
38. Мирошник Т. Театралізація як засіб формування творчої особистості / Т. Мирошник // Підготовка педагогів до впровадження державних стандартів дошкільної та початкової освіти: збірник науково-методичних праць / за заг. ред. В.Є. Литнєва, Н.Є. Колесник, Т.В. Научук.- Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013.-С. 446-448
39. Москалець В.П. Психологія релігії: посібник / В.П. Москалець. – К.: Академвидав, 2004. – 240 с
40. Моральний аспект виховання дошкільників і молодших школярів у літературних казках Івана Франка // Ідеї Івана Франка в освіті сьогодення : історико-педагогічний альманах / за заг. ред. О. Є. Антонова, В. В. Павленко. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. — С. 52–60 с.
41. Організація дитячої ігрової діяльності в контексті наступливості дошкільної та початкової освіти. Навчально-методичний посібник / За ред. Г. Тарасенко. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2010. – 320 с.
42. Особистість дошкільника: Дорога до Я-морального: [навч. посіб.] / Л. В. Лохвицька. — Тернопіль: Мандрівець, 2016. — 408 с.
43. Поніманська Т. І. Виховання людяності (До Базової програми розвитку дитини дошкільного віку “Я у Світі”) : [метод. посіб.] / Поніманська Т. І., Козлюк О. А., Марчук Г. В. – К. : Міленіум, 2008. – 138 с.

44. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка : [навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл.] / Тамара Іллівна Поніманська. – К. : Академвидав, 2004. – 456 с. (Серія «Альма-матер».)
45. Поніманська Т.І. Моральне виховання дошкільників/ Т.І. Поніманська, О.А. Козлюк, Л.І. Кузьмук.- К.: Вища школа, 2015.-111 с.
46. Програма розвитку дитини дошкільного віку «Українське дошкілля»/ О.І. Білан; за заг. Ред. О.В. Низковської. – 256 с.
47. Русова С. Вибрані педагогічні твори / Софія Русова ; упоряд. О. В. Проскура. – К. : Освіта, 1996. – 304 с.
- 48.Серба К.А. Формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку: теоретичний аспект// Сучасна початкова освіта: реалії та перспективи: зб. наук. праць/ за заг. ред. Н. А. Басюк.- Житомир: вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2021.- У 2-х ч.-Ч.2.- С.30-32.
- 49.Сухомлинський В.О. Павлиська середня школа / Василь Олександрович Сухомлинський // Вибрані твори: в 5-ти томах. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 4. – 640 с.
- 50.Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5-ти т. Т. 1. – К. : Радянська школа, – 1976. – С. 55–206.
- 51.Сучасні технології навчання і виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: збірник науково-методичних праць / за заг. ред. Н. А. Басюк, Н. П. Тарнавської. — Житомир: ФОП «Левковець», 2012. — 324 с.
- 52.Тарасенко Г.С. Відкрийте дітям дивосвіт природи: Порадник для батьків з виховання душі і серця дитини. – Вінниця: 2008. – 239 с.
- 53.Театр природи: естетико-екологічне виховання засобами театралізованої діяльності [Текст] / Галина Тарасенко, Ніна Уманська // Дошкільне виховання : Науково-методичний журнал для педагогів і батьків. - 2016. - N 12. - С. 2-5.

54. Фасолько Т. С. Виховання відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Дошкільна педагогіка» / Т. С. Фасолько ; Ін-т пробл. виховання АПН України. – К., 2000. – 18 с
55. Федорова М. А. Виховання моральної поведінки у дітей дошкільного віку засобами усної народної творчості: монографія / Марія Анатоліївна Федорова. — Житомир: Поліграфічний центр ЖДУ, 2014. — 167 с
Федорова М. А. Моральна поведінка особистості: гуманітарний аспект // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова / Укл. Л.Макаренко. — Вип. 71. — К.: НПУ імені М.Драгоманова, 2008. — С. 213 — 219.
56. Федорова М. А. Організація роботи з українською народною казкою у формуванні моральної свідомості дітей молодшого дошкільного віку // Формування професійної компетентності майбутніх педагогів дошкільної та початкової освіти: збірник науково-методичних праць / за заг. Ред. В. Є.Литнєва, Н.Є.Колесник, Т.В.Наумчук. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2014. С. 431-434.
57. Федорова М. А. Підходи до розуміння поняття «морально-етична культура» особистості у філософських науках // Підготовка педагогів до впровадження державних стандартів дошкільної та початкової освіти: зб. Науково-методичних праць / за заг. Ред. В. Є.Литнєва, Н.Є.Колесник, Т.В.Наумчук. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. — С. 227-230.
58. Фіцула М.М. Педагогіка: навч. посіб для студентів вищих педагогічних закладів освіти./ М.М. Фіцула.- К.: Академвидав, 2013.- 528 с.
59. Чернега Н.С. Морально-етичне виховання дітей дошкільного віку. Адаптована програма щодо моральноетичного виховання дітей дошкільного віку / Н.С. Чернега. – Сквиря: Джерело, 2009. – 40
60. Beaumaris A. Helping Children to Make Wise Choices [Electronic resource] / Arini Beaumaris // The Heart of Education: Learning to Live Together: Selected

- papers presented at the 16-th UNESCO–APEID International Conference / eds.: Jane Teng Yan Fang, Balakrishnan Muniady and Paul D’Souza. – UNESCO : Bangkok office, 2014. – P. 21-26. – Access mode: <http://unesdoc.unesco.org/images/0022/002273/>
61. Berkowitz M. W. Fostering Goodness: Teaching Parents to Facilitate Children’s Moral Development [Electronic resource] / M. W. Berkowitz, J. H. Grych // Journal of Moral Education. – 1998. – Vol. 27. – № 3. – P. 371-391. – Access mode: <http://parenthood.library.wisc.edu/Berkowitz/Berkowitz.html>
  62. DeVries R. Moral Classrooms, Moral Children: Creating a Constructivist Atmosphere in Early Education / Rheta DeVries, Betty Zan. – New York : Published by Teachers College Columbia University Press, 1994. – 274 p.
  63. Gray J. Children Are from Heaven: Positive Parenting Skills for Raising Cooperative, Confident, and Compassionate Children / John Gray. – New York : Harper Collins Publishers, 2000. – 357 p.
  64. Guz S. Metoda Montessori w przedszkolu i szkole. Lublin, Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, 2006. 314 s
  65. Haidt J. The moral emotions / Jonathan Haidt // Handbook of Affective Sciences / ed. by R. J. Davidson, K. R. Scherer, H. H. Goldsmith. – Oxford, England : Oxford University Press, 2003. – P. 852-870.
  66. Narvaez D. Integrative ethical education / D. Narvaez // Handbook of moral development // eds. M. Killen, J. Smetana. – New York : Mahwah – L. Erlbaum, 2005. – P. 733.
  67. Promoting Moral Development through Play during Early Children [Electronic resource] / Corruption Prevention and Education Division, ICAC, January, 2007. – Republic of Mauritius. – Access mode: [https://www.acaauthorities.org/sites/aca/files/countrydoc/Promoting Moral Development through play during early childhood_1.pdf](https://www.acaauthorities.org/sites/aca/files/countrydoc/Promoting_Moral_Development_through_play_during_early_childhood_1.pdf)
  68. Olek-Redlarska Z. Rozumienie pojęć moralnych. Edukacja wczesnoszkolna / Zofia Olek-Redlarska. – Wydawnictwo Trans Humana : Białystok, 2002. – 224 s

69. Stypuła W. Wychowanie do wartości jako główny wyznacznik i rezultat wychowania moralnego / Wioletta Stypuła // Społeczeństwo i Rodzina. – 2008. – № 17. – S. 120-126.
70. Welch P. Moral psychology and the problem of moral criteria [Electronic resource] / Patrick Welch // Journal of Moral Education. – December 2011. – Vol. 40. – № 4. – P. 513-526. – Access mode: URL: <http://www.amenetwork.org/>

Додаток 1

Методика розуміння оповідань: змісту, сенсу, моралі.

Мета: дослідження рівня розвитку моральних суджень дітей 5–6 років.

Інструкція: Уважно послухай оповідання і перекажи його. Після читання оповідання ставимо дитині запитання щодо розуміння змісту почутого. Після прочитання кожного оповідання ставимо дитині запитання на розуміння змісту і сенсу почутого. Наприклад, оповідання «Лев та миша», «Розумна ворона», «Мураха і голубка», «Галка і голуби».

Про кого в ньому розповідається?

Це оповідання про добро чи зло?

Хто кому зробив добро? Чому?

Чому лев відпустив мишку?

Чому лев засміявся?

Чому вчить це оповідання?

Текстовий матеріал: оповідання Л.М. Толстого «Лев і миша»

Лев спав. Миша пробігла по його тілу. Він прокинувся і зловив її. Мишка стала просити, аби він відпустив її, і пообіцяла зробити йому теж добро. Лев голосно засміявся і відпустив її. Потім мисливці зловили лева і прив'язали його мотузкою до дерева. Мишка почула левове гарчання, прибігла, перегризла мотузку і врятувала лева.

«Розумна ворона»

Хотіла ворона пити. На дворі стояв глек з водою, а в глеку вода була лише на дні. Вороні не можливо було дістати воду. Вона стала кидати в глек камінчики і стільки накидала, що вода стала вище і можна було пити.

«Мураха та голубка»

Мураха захотіла напиться і спустився вниз до струмка. Вода захлеснула її, і вона почала тонути. Голубка, що пролетіла поруч, помітила це і кинула їй у струмок суху дерев'яну гілку. Мураха залізла на цю гілку і врятувалася. Наступного дня мураха побачила, що мисливець хоче піти зловити голубку сіткою. Вона

підповзла до нього і вкусила мисливця за ногу. Він скрикнув від болю і зронив сітку. Голубка спурхнула і полетіла.

«Галка і голуби»

Галка почула про те, що голубів люди добре годують, вибілилася глиною в білий колір і влетіла у голуб'ятник. Голуби її прийняли за свою, нагодували, але галка не стрималася і закаркала, як усі галки. Тоді голуби її прогнали. Вона повернулася було до зграї галок, але ті її теж не прийняли.

Оцінка: за кожне оповідання ставляться бали від 1 до 3, бали підсумовуються, та на їх основі можемо зробити висновок про рівень розвитку моральних суджень.

Низький рівень – до 6 балів, середній – до 9 балів, високий – більше 10 балів.

Результати методики розуміння оповідань: змісту, сенсу, моралі

ПІБ дитини	Бали				Сума балів	Рівень розвитку моральних суджень
	Оповідання 1	Оповідання 2	Оповідання 3	Оповідання 4		
Гліб	2	2	2	3	9	середній
Іван	3	3	3	2	11	високий
Марія	2	3	2	2	9	середній
Аліна	2	3	2	2	9	середній
Дмитро	2	2	2	3	9	середній
Єва	2	1	1	1	5	низький
Аліна	3	2	2	2	9	середній
Ярослав	2	2	2	3	9	середній
Ангеліна	2	1	1	1	5	низький
Анна	1	1	1	1	4	низький

Артем	2	2	1	2	7	середній
Назар	2	1	1	1	5	низький
Віталій	1	2	1	1	5	низький
Вероніка	3	3	3	3	12	високий
Карина	2	1	2	3	8	середній
Домініка	2	1	2	2	7	середній
Святослав	2	1	1	1	5	низький
Руслан	3	3	3	3	12	високий
Вікторія	3	3	3	3	12	високий
Олег	1	1	1	1	4	низький
Марина	2	1	2	3	7	середній
Сніжана	1	2	2	2	7	середній
Матвій	3	2	1	1	7	середній
Кирило	2	2	3	1	8	середній
Павло	1	1	2	3	7	середній

Додаток 2

Метод встановлення факту значущості емпатії у структурі особистості

Мета: виявлення рівня сформованості моральної сфери.

Хід проведення дослідження: Кожній дитині пропонується дати відповідь на запитання «Який твій улюблений герой?», «Що тобі в ньому подобається»

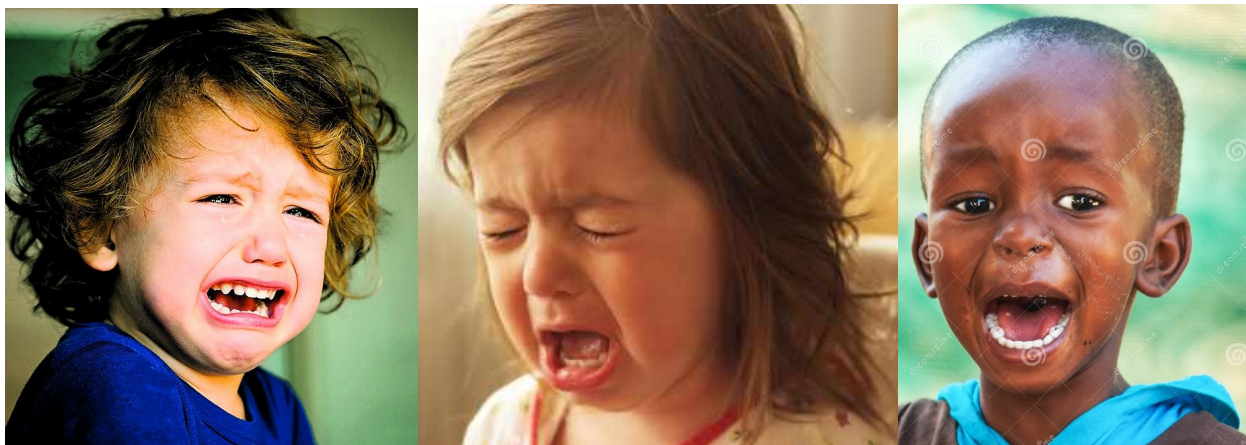
Обробка результатів дослідження: У відповідях дітей такі характеристики як вміння допомогти, вміння зрозуміти, співчувати, співпереживати, доброта, уважність, ніжність, лагідність розумілися нами як емпатійні. Підраховували 2 бали- які виділяли саме ці якості, як основні, 1 бал – названо деякі характеристики, 0 балів – відмова від відповіді.

Метод «Коробка пожертвуваль»

Мета: визначити рівень моральної чутливості дітей, прояву ними співчуття до інших на основі висловлених моральних міркувань..

Інструкція:

Напередодні з дітьми проводиться гра, за участь у якій вони отримують по дві фішки. Наступного дня учасникам дослідження пропонують розглянути зображення незнайомих дітей на картинках.

Розгляньте зображення.

Запитання до дітей

—Кого бачимо на картинках? Чи радісні вони?

—Чи можемо ми допомогти?

—Чи варто подарувати щось , аби засмучені діти стали веселішими?

Вихованцям пропонують віддати свої фішки, у спеціальну коробку.

Чи допоможемо таким дітям, щоб їх настрій став позитивним і вони не плакали?».

Наголошуємо, діти не повинні віддавати свої фішки, якщо ви цього не хочете.

Запитання до дітей

—Чи траплялося вам помічати, що хтось потребує співчуття і допомоги?

—Чи часто вам доводилося допомагати у таких випадках? Як саме ви це робили?

—Що ви відчували, коли якимось чином утішали того, хто потребував підтримки і турботи?

Аналіз результатів

- 3 бали –дитина віддає обидві фішки, бо прагне, щоб й інші діти були веселими;
  - 2 бали –дитина віддає одну з двох фішок(ділить порівну між собою і тими, кого хоче втішити);
  - 1 бал –дитина не бажає поділитися своїми фішками,
  - 0 балів –дитина відмовляється від будь-яких дій.
2. Визначення емоційної значущості
- 3 бали –дитина визначає свій настрій як радісний від того, що подарувала свої фішки;
  - 2 бали –почувається добре, коли надає допомогу іншим;
  - 1 бал –стверджує, що скривджені потребують співчуття, але тільки на словах;
  - 0 балів –дитина не проявляє співчуття до інших.

Рівні прояву співчуття

- 6 балів –високий ;   •3-4 бали –середній;
- 2 бали –□низький;   •0-1 бал –□недостатній .

Результати проведених методик

ПІБ дитини	Бали			Сума балів	Рівень розвитку моральних суджень
	«Коробка пожертвувачів»	Емоційна значущість	Емпатія		
Гліб	2	1	1	4	середній
Іван	2	2	2	6	високий
Марія	2	1	1	4	середній
Аліна	1	2	1	4	середній
Дмитро	2	2	1	5	середній
Єва	2	1	0	2	низький
Аліна	2	1	1	4	середній
Ярослав	2	2	1	5	середній
Ангеліна	1	1	0	2	низький
Анна	1	1	0	2	низький
Артем	2	1	1	4	середній
Назар	1	0	1	2	низький
Іван	1	1	0	2	низький
Вероніка	2	1	1	5	середній
Карина	1	1	2	4	середній
Домініка	2	1	1	4	середній
Святослав	0	1	1	2	низький
Руслан	3	2	2	7	високий
Вікторія	3	2	1	6	високий
Олег	1	2	1	4	середній
Марина	1	2	1	4	середній

Сніжана	1	2	1	4	середній
Матвій	1	1	2	4	середній
Кирило	2	2	3	7	високий
Павло	1	0	1	2	низький

Метод «Бесіда»

Мета: визначити рівень розвитку морального оцінювання вчинків у старших дошкільників.

1. Чи знаєш ти добру (злу) людину? Яка вона?
- 2.Що таке вчинити добре (погано)?
3. Ти робиш добрі вчинки? Які?
4. Як відрізнити добру людину від злої?
5. Який твій друг: добрий чи злий? Чому?
6. Турбуватися про іншу людину – це добре чи погано?
7. Що означає бути неуважним до іншої людини?
8. Як можна турбуватися про природу?
9. Хто турбується про тебе? Хто до тебе ставиться неуважно?
- 10.Про кого турбуєшся ти? Як?
- 11.Тебе хто-небудь обдурював? Хто і як? Чи зробив він добре?
- 12.Ти часто говориш неправду? Це погано чи добре?
- 13.Яка людина скромна?
- 14.Ти знаєш хвалькуватих людей? Вони тобі подобаються? Чому?
- 15.Ти скромний чи хвалькуватий? Чому?
16. Яку добру справу ти зробив останнім часом?
17. Із ким би ти хотів товаришувати: з хвалькуватим чи скромним хлопчиком (дівчинкою)?

Критерії оцінювання:

- 3бали – дає постійно оцінку моральним аспектам поведінки інших людей. Дошкільник володіє критеріями оцінювання.
  - 2б. – епізодично дає оцінку моральним аспектам поведінки інших. Володіє критеріями оцінювання, проте оцінка нестійка
  - 1б. – дошкільник епізодично дає оцінку моральних аспектів поведінки інших.
- Він не володіє критеріями оцінювання, а характер його оцінки моральних

аспектів поведінки інших часто невизначений і необ'єктивний;

- □ 0б. – дошкільник ніколи не дає оцінки власну поведінку і поведінку інших.

Не володіє критеріями оцінювання моральної поведінки., а на оцінку інших власної поведінки, або не реагує взагалі, або з агресією

Діагностика рівня морального вибору

ПІБ дитини	Сума балів	Рівень розвитку моральних суджень
Гліб	2	середній
Іван	3	високий
Марія	2	середній
Аліна	2	середній
Дмитро	2	середній
Єва	1	низький
Аліна	2	середній
Ярослав	2	середній
Ангеліна	1	низький
Анна	1	низький
Артем	2	середній
Назар	1	низький
Віталій	1	низький
Вероніка	2	середній
Карина	2	середній
Домініка	2	середній
Святослав	1	низький
Руслан	3	високий
Вікторія	3	високий
Олег	2	середній

Марина	3	високий
Сніжана	3	високий
Матвій	1	низький
Кирило	1	низький
Павло	1	низький

Додаток 4

Дидактична гра «Оціни вчинок»

Мета. Продовжувати вправляти у аналізі моральних ситуацій; Розвивати адекватне оцінювання діяльності, спрямовану на аналіз власної поведінки та вчинків; Виховувати бережливе ставлення до природи, її об'єктів.

Хід гри

Кожна дитина вибирає собі сюжетну картинку із зображенням ситуації морального змісту. Уважно розглядає і оцінює її, потім зафарбовує кружечок під картинкою відповідним кольором: червоним – поганий вчинок, зеленим – хороший. Пізніше вихователь пропонує дітям пояснити свій вибір.

Додаток 5

Ситуації морального вибору для дітей старшого дошкільного віку

1. Дівчинка Маринка, повертаючись з дитячого садочка додому разом з бабусею, біля дороги побачила квіточку. Вона швидко підбігла та зірвала рослину, щоб подарувати своїй матері, за якою дуже сумувала у садочку. Як би ти вчинив на місці Маринки?
2. Тато з Павлусем часто ходили до лісу. Цього разу збирали гриби. Павлусеві швидко набридло, тому він вирішив погратися, пинаючи усі

- неїстівні грибочки (адже тато їх не брав), що зустрічав на шляху. Що б зробив би ти у цій ситуації?
3. Тетянка дуже любила цукерочки. Повертаючись із магазину, швидко відкрила смаколик, викинувши обгортку на узбіччя. Як би вчинив ти?
  4. Максимко та Сергійко часто приїздили до бабусі у село. Допомагаючи їй на городі, відкопали жука. Максимко запропонував забрати його додому, щоб показати друзям, коли повернуться. Сергійко ж відпустив жука. Як би вчинив ти?
  5. Відпочиваючи на природі, Наталка з родиною насолоджувалися веселим співом птахів. Та, побачивши мурашу, не задумуючись, розтоптала її, адже вже одного разу мураха дівчинку вкусила. Що в такому разі зробив би ти?
  6. Артем і Андрій знайшли гніздечко з маленькими пташенятами. Андрійкові дуже кортіло потримати їх. Він вже протягнув руки, проте Сергійко його зупинив. Як би вчинив ти?

Анкета для батьків**Анкета для батьків**

1. Чи відвідує ваша дитина заклад дошкільної освіти?

А) так;

Б) ні;

В) інколи.

2. Які у дитини взаємини з однолітками? Чи є труднощі, які?

А) так _____

Б) ні;

В) інколи.

2. Чим любить займатися дитина вдома?

А) грає у комп'ютерні ігри;

Б) сюжетно-рольові ігри;

В) перегляд мультфільмів;

Г) інша діяльність;

3. Чи те Ви участь в ігровій діяльності дитини вдома, в яких, як часто?

А) так _____

Б) ні;

В) інколи.

4. Які методи виховання ви використовуєте? _____

5. Яку літературу ви вивчаєте щодо морального виховання дітей?

А) Фахові видання;

Б) Інтернет - ресурси;

В) Тренінги;

Г) Телебачення;

Е) Сімейні цінності;

Є) Інше _____

---

6. Які методи виховання Ви використовуєте?

- А) Переконавання (пояснення, порада);
- Б) Заохочення (похвала, подарунки, обіцянки);
- В) Спільна практична діяльність (спільна праця, відпочинок);
- Г) Примус (покарання, позбавлення задоволень);
- Д) Інше _____

7. Чи дотримується дитина правил поведінки в грі?

- А) так;
- Б) ні;
- В) інколи.

8. Як часто ви з дитиною проводите бесіди про моральні вчинки ?

А) часто _____

- Б) ні;
- В) інколи.

9. Чи ви караєте дитину?

- А) так;
- Б) ні;
- В) інколи.

10. Чи прийнято у Вас в сім'ї показувати свою любов до дитини (гладити, обнімати, цілувати)?

- А) Так, часто;
- Б) Так, не часто, за хороший вчинок, або коли необхідно пожаліти, задобрити;
- В) Ні, у нас в сім'ї так не прийнято;
- Г) Ні, не хочемо балувати дитину.

13. Що означає для Вас поняття «моральна поведінка дитини»? _____

---

11. Чи об'єктивно Ви в оцінюєте моральну поведінку Вашої дитини?

- А) так;

Б) ні, не завжди;

В) майже завжди.

12.Якою, на Вашу думку, є Ваша дитина?

А) завжди слухняною;

Б) я не знаю, інші кажуть, що слухняна;

В) не дуже слухняною;

Д) завжди не слухняна.

13.Опишіть, якою Ви хотіли бачити свою дитину у житті.

Анкета для вихователів

1. Що на Вашу думку є змістом поняття «моральна культура?»

---

2. Яким методам виховання Ви надаєте перевагу у формуванні моральної культури в дітей старшого дошкільного віку?

---

3. Які форми навчання і виховання, на Вашу думку, є найефективнішими у формуванні моральної культури у старших дошкільників?

---

4. Чи є актуальним питання формування моральної культури у дошкільників?

---

5. Які моральні цінності є найважливішими, на Вашу думку, і як ви їх формуєте у дітей «шестирічок»?
